

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE,

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDAKTIE VAN

Mr. W. STORTENBEKER, Jr.

DOCTOR IN DE REGTEN EN LETTEREN.

DEEL XIV.

VIERDE SERIE.

DEEL V.

BATAVIA, | 's HAGE,
LANGE & Co. | M. NIJHOFF.

1864.

INHOUD

VAN HET

VEERTIENDE DEEL.

	BLADZ.
Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden, door E. NETSCHER.	1
Chronologische lijst van gedenk- en legpenningen, eereteekens, vrijmetselaars-, toegangs-, begrafenis-, brandspuit-, brui- lofts-, en andere penningen, betrekking hebbende op de voormalige en tegenwoordige bezittingen der Nederlanders beoosten de Kaap de Goede Hoop, door J. S. VAN COE- VORDEN.	24
Godsdienst en bijgeloof der Chinezen, door J. J. C. FRANCKEN.	38
Nasporingen omtrent Joartam en andere, thans verdwenen plaatsen in Oostelijk Java, door J. HAGEMAN, Jez. . . .	75
Hindoe-oudheden op de Noord-kust van Borneo	91
Het eiland Engano, door J. WALLAND.	93
Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, de Mo- luksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den hoogleeraar C. G. C. REINWARDT, door J. TH. BIK.	125
Lijst der Nederlandsche Landvoogden van Ceijlon, door J. P. C. VAN DER MARK	184
Gouden medaille, vereerd aan den Sulthan van Ternate, door Mr. J. A. VAN DER CHIJS.	187
Oud beeld in Benkoelen, door v. D. C.	188
Een Maleisch handschrift met klankteekens, door A. B. COHEN STUART	189
Bijdragen tot de geschiedenis van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch-Indië, aan officiële bronnen ontleend, door Mr. J. A. VAN DER CHIJS	212

Bijdrage tot de kennis van de afdeeling Groot-Dajak, door H. W. C. POTTHAST.	324
Het eiland Engano, door J. WALLAND	330
Togtjes in het gebied van Riouw en onderhoorigheden, door E. NETSCHER	340
Bagelen onder het bestuur van Soerakarta en Djokjokarta, door M. H. J. KOLLMANN	352
De eedaflegging bij de Tooe-oen-boeloe in de Minahasa, door J. G. F. RIEDEL.	369
Bijdrage tot de geschiedenis der kerk van Batavia, door J. HAGEMAN JEZ.	375
De tiwoekar of steenen graven in de Minahasa, door J. G. F. RIEDEL.	379
De Tanah-laet, door J. J. MEIJER.	381
Voorloopige mededeelingen nopens reizen in den Molukschen Archipel, door Dr. H. A. BERNSTEIN, (6 zesmaandelijkse rapporten)	399
Nederlandsch-Indische penningen, door J. S. VAN COEVORDEN.	496
Kort verhaal der bestaande volksoverleveringen, aangaande de kris Singkir en lans Kaliblah, beiden wapens, welke be- hoord hebben tot de kroonsieraden van het vervallen verklaarde rijk van Bandjermasin.	501
Een tooe oen boeloesch ordalium, door J. G. F. RIEDEL. .	506
Bijdrage tot de geschiedenis der zeerooverijen op de kusten der Minahasa (1776—1777), door J. G. F. RIEDEL. . .	511
Lijst der Gouverneurs van Amboina, zoo ten tijde der Portu- gezen als onder de Nederlandsche heerschappij, met aan- teekeningen loopende tot het jaar 1817, aangeboden door LUDEKING te Amboina en door tussehenkomst van den Gouverneur der Molukken bijgewerkt tot op den tegen- woordigen tijd.	524
Iets over de landstreck Blida, (residentie Palembang) . . .	554
Korte woordenlijst van de Taal der Aroe- en Key-eilanden, bij- eenverzameld door H. C. ELJBERGEN. Voorafgegaan door eenige daartoe betrekkelijke aantekeningen	557
Chinesche mouches, door G. SCHLEGEL.	569

AANTEEKENINGEN

NOPENS EENE REIS NAAR

BIMA, TIMOR, DE MOLUKSCHE EILANDEN, MENADO EN OOST-JAVA,

GEDAAN IN 1821 EN 1822 MET DEN HOOGLEERAAR

C. G. C. REINWARDT,

DOOR

J. Th. BIK.

Den 27ten Februarij verlieten wij de reede van Batavia. Het eerste, wat onze aandacht trok, toen wij den hoek van Krawang voorbij waren en de lucht begon op te klaren, waren onze oude bekende bergen in de Preanger Regentschappen, de Boeangrang, Tankoebang Prahoe, de Patoeha en Goenong Tiloe, die wij in de verte ontwaarden en ons menige aangename herinnering aan de reis, die wij in 1819 door die schoone landstreek gedaan hadden, voor den geest riepen. Wij dobberden lang voor den berg van Rembang en het eiland Mandaliké, liepen dicht onder den wal van Madura, Bali en Lombok en zagen op Sumbawa den berg Tomboro, uit wiens kraters nog op vele plaatsen rook opsteeg, den vulkaan, die in 1815 eene zoo verschrikkelijke verwoesting in het land Tomboro en Pekat had aangerigt, zoodat van de geheele bevolking slechts weinige menschen naar Bima konden vlugten en het grootste gedeelte

door gebrek aan voedsel omkwam. Al spoedig zagen wij den Goenong Api, op een klein eiland vóór den ingang van de baai van Bima gelegen. Deze ingang is zeer smal en eenige mijlen lang, voordat men in de eigenlijke baai op de reede van Bima komt. In het midden van het kanaal ligt een klein fortje van den sulthan, hetwelk, als het goed werd bediend, aan ieder vaartuig den doortogt zoude kunnen beletten. Het kanaal is zoo smal, dat men van boord aan beide zijden een steen op den wal kan werpen.

Bima, eene armoedige plaats, leverde niets merkwaardigs op dan het huis van den sulthan, hetwelk nu uit-hoofde van de vele aardbevingen niet bewoond was. Eenige kamers, met goudleder behangen, getuigden nog van vorige pracht, doch over het algemeen was dit vorsten-verblijf zeer bouwvallig. De sulthan woonde nu in een bamboe gebouw, hoog boven den grond, waarin de meubelen, even als aan boord van een schip, waren vast gemaakt. Eenigen tijd voor onze komst was er eene zware zeebeving geweest, welke alle huizen langs de baai verwoest en eenige kleine vaartuigen, waaronder het jagt van den sulthan, tot op eene halve mijl landwaarts in had geworpen. Wij vonden dat jagt ver achter de plaats, waar de huizen hadden gestaan, geheel verbrijzeld in het zand liggen. Des nachts hoorden wij een onderaardsch geluid, hetwelk men ons verzekerde, dat met den Goenong Api, vóór den ingang der baai gelegen, in verband stond, evenals de laatste aardbevingen aan de werking van dien vulkaan waren toe te schrijven. In de nabijheid van de hoofdplaats Bima vindt men eenige zeer oude graven of boven den grond staande verwulven, waarin de lijken, welligt vóór dat de Islam hier heerschende was, wierden bijgezet. Zij waren geheel van gebakken steen, doch hadden niets, dat aan de oudheden uit den Hindoe-tijd op Java herinnerde.

Wij namen van deze graven eene naauwkeurige teekening. Het was hier, dat wij voor het eerst vogels zagen, die men op Java niet vindt, onder andere de witte kakatoe met geelen kuif, welke tot in de negorij op de kapokboomen zat. De resident Wetter bragt ons bij den sulthan, die ons in het bijzijn van vele rijksgrouten zeer hoffelijk ontving. Hoewel zijn bamboe huis uiterlijk geen kenmerk droeg van eene vorstelijke woning, ontwaarde men toch spoedig, dat men bij een vorst was, aan den eerbied, welchen de hoofden voor hem hadden, die op eenen grooten afstand van de tafel, rondom welke wij gezeten waren, zich op den grond neerzetten. Wij verlieten den 20sten Maart Bima en toevallig waren wij getuigen van een prachtig natuurtooneel. Buiten het kanaal in zee komende, zagen wij den Goenong Api branden, hetgeen, toen het avond begon te worden, een treffend gezicht opleverde. Nadat eene donker zwarte rook den geheelen berg aan ons oog onttrokken had, werd alles op eenmaal verlicht door een stroom van vuur, die, evenals zoovele vuurpijlen, regt uit den krater naar boven steeg. Wij zagen duidelijk gloeiende steenen, die uit den berg werden geworpen, wederom vallen en langs de helling van den berg als gloeiende kogels nederrollen, om onder in het bosch te verdwijnen. Daarna werd alles weêr donker, totdat een nieuwe vuurregen alles zoodanig verlichtte, dat men op het dek van de brik kon lezen; daarbij woei het zeer hard en liep er eene hooge zee, hetwelk te zamen genomen een verschrikkelijk gezicht opleverde. Des morgens dreven er geheele banken van puimsteen in zee en was ons schip met vulkanische asch bedekt.

Beoosten het eiland Flores liepen wij de straat van dien naam in, doch raakten voor het eiland Adenara of Sabrauw, dat de oostkant van gemelde straat uitmaakt, vast op een koraalklip, waarop slechts $3\frac{1}{2}$ voet water stond.

Wij begaven ons naar den wal op Adenara om hulp en vonden daar eene armoedige bevolking, die meer het uitzigt had van zeeroovers, dan van Portugesche christenen, waarvoor zij zich uitgaf. Wij maakten eene overeenkomst met den radja, om de ijzeren hoepels, die wij voor Banda aan boord hadden, te lossen, ten einde ons vaartuig te ligten. Nadat echter eenige praauwen waren gelost, bleek, dat geene verandering of beweging in de brik bespeurd werd. Wij hadden al eenige ankers buiten boord gebragt, om te trachten het schip van de klip te winden, doch alles was vruchteloos; onze krachten schoten te kort. Onze bemanning, sinds 24 uur afgetobt, bestond meerendeels uit Manillarezen, welke wij bevreesd waren met hunne fanatike geloofsbroeders in aanraking te brengen; want het was onzen kapitein bewust, dat het volk van Adenara niet te vertrouwen was. Dierhalve lieten wij slechts eenigen aan boord komen van de honderden, die in kleine praawtjes rondom de brik lagen; des nachts hielden wij goede wacht en onze zes stukken waren met schroot geladen. Niet alleen het volk van Adenara stond als slecht bekend, maar ook dat van Larantoeke op het eiland Flores, dat er tegenover is gelegen. Dezen zijn evenmin te vertrouwen en ons schip zoude het eerste vaartuig niet zijn geweest, dat zij hadden afgeloopen. Ons voorschip zat op de klip, welke door het water te zien was en geheel uit koraal bestond; het achterschip lag des nachts bij eb zoo diep, dat het moeilijk was om naar voren te loopen. Goede raad werd eindelijk duur, waarom wij besloten vijftig man aan boord te laten komen, om met meerdere en vernieuwde krachten te trachten de brik van de klip te winden. Zulks werd met een gewenscht gevolg beproefd. Een vijftigtal van die zoogenaamde, bijna naakte roomsch-katholieke christenen kwam aan boord; wij bragten hen met een hoera aan het spil en

weldra wonden ze de brik van de klip in diep water. Hoe verheugd wij waren, toen wij het schip wederom zagen rijzen en dalen, laat zich moeilijk beschrijven en met de meeste dankbaarheid betaalden wij den kleinen man in geld en de hoofden met geschenken. Wij namen ons ijzer weder aan boord en verlieten de noodlottige plaats, welke tot verantwoording van onzen kapitein op zijne kaarten niet bekend stond.

Er loopt in straat Flores een geweldige stroom, waardoor wij die straat soms met den achterstevan vooruit doorliepen en het schip zoodanig draaide, dat de boegspriet dikwijls de takken van de boomen aan den wal raakte. Straat Flores wordt gevormd door drie eilanden, aan de west-zijde door het groote bergachtige Flores en aan de oost-kant door Adenara en Solor. Op het laatste hadden wij ten tijde van de Compagnie een fortje, Frederik Hendrik genaamd. Over Solor ziet men op het eiland Flores twee nog rookende vulkanen, Lobitobi genaamd. Flores en Adenara behoorden nog onder het Portugesche bestuur van Delih, alhoewel er tusschen Delih en die eilanden weinig gemeenschap was.

Den 3^{den} April zagen wij Timor en kwamen denzelfden dag op de reede van Koepang ten anker. Het land is er dor en onvruchtbaar en heeft dat weelderige aanzien van de Java-kusten niet; toch waren de natuurkundige reizigers, die hier onder Peron in 1801 met de Astrolabe en Casuarina ten anker kwamen, opgetogen over het schoone land, dat ze voor zich zagen. Wij maakten een vergelijk met Java, zij met de dorre kusten van Diemensland, dat ze kort te voren hadden verlaten. Timor heeft, oppervlakkig gezien, veel gelijkenis met het eiland Madura.

Wij werden door den resident Hazaart zeer minzaam ontvangen. ZEd. gaf ons zijn buitenverblijf, Oma ge-

naamd, tot woning, dat drie Engelsche mijlen van Koepang in een zeer aangenaam, lommerrijk oord, dicht bij eene bron (mata ajer), die het zuiverste water opleverde, was gelegen. Vóór ons hadden wij de baai van Koepang en de daarin gelegene kleine eilandjes, Poeloe Semauw en Kambing. Ons eerste uitstapje was naar Poeloe Semauw. Wij zagen daar voor het eerst Alfoeren, een groot, sterk menschenras; zij, die ons naar het eiland roeiden of liever gezegd met korte riemen schepten, waren bijna geheel naakt en hadden slechts eene lange strook boombast om hun midden, tijdakoe genaamd; hun lang, gekroest haar was met een lontarblad dicht aan het hoofd opgebonden, zoodat het stugge haar rondom naar beneden hing en wel eenige gelijkenis had met eene grenadiers muts. Sommigen hadden een aantal ringen om armen en beenen, van koralen en schulpen of wel van de cachelot of spermacetie vischgraad vervaardigd; hunne huid was ligt bruin als die van de Maleiers, met wier physionomie hun gelaat ook zeer veel overeenkwam. Onder die menschen waren Timorezen, bewoners van Sawoe en Rottinezen, die onlangs waren teruggekeerd van eene expeditie tegen den vorst van Amanoebang, welke in onmin was met de Compagnie, zooals ze het gouvernement nog altijd blijven noemen; hunne radja's waren nog te Koepang en de resident had dit volk, nagenoeg 300 man, bestemd om ons te begeleiden op eene reis naar de zoogenaamde koper-rivier, welke in het land van gemelden vorst, ten zuiden van Koepang, gelegen is. Die reis was niet zonder gevaar en werd daarom tot aan ons vertrek geheim gehouden, zoodat er mogelijkheid bestond, dat wij reeds op onze terugreis konden zijn, vóór en aler het plan van onzen togt in het land van Amanoebang bekend was.

Poeloe Semauw heeft weinig bijzonders. Professor Reinwardt vond daar echter een aantal nieuwe planten en wij

zagen er een waringinboom, die nagenoeg een paal in omtrek had, doordien de nederhangende wortels, die uit de takken schieten, wederom in den grond nieuwe stammen vormen, die aan den primitiven stam verbonden blijven. Zulks vormt in betrekkelijk korte jaren een geheel bosch, uit eenen stam ontloken.

Wij bezochten den radja van Amabi. Een dorre, klipachtige weg bragt ons eenige mijlen van Koepang aan zijne woning, een smal lang gebouw van hout en bamboe. Die woning was onringd met eene muur van koraalsteen, aan wier ingang vier bamboezen waren geplaatst met een menschenhoofd op elken top, waarvan het lange, zwarte haar naar beneden hing en welke ons als spoken aangreinsden; het scheen, dat die koppen nog niet lang geleden gesneld waren, want, alhoewel het vleesch geheel vergaan was, had een daarvan den bamboekam nog in het haar zitten. De radja vertelde ons, dat het de schedels van vijanden waren, die hij uit den laatsten oorlog had medegebragt. Wij vonden die tentoonstelling eene barbaarsche gewoonte, vooral voor een radja, die zoo in de nabijheid van de hoofdzetel van ons bestuur woonde en voorzien was van eene rotting met zilveren knop, waarop het wapen van de voormalige Compagnie prijkte. Alhoewel de verdienstelijke en zeer beminde heer le Bruyn hier zending was, gaf het ons een slecht denkbeeld van den vooruitgang van het christendom, en niettegenstaande vele radja's en hunne Alfoersche onderdanen tot ons geloof waren toegetreden, zoo bestond er toch over het algemeen zeer weinig beschaving; alles bij hen was even woest; de oorlog is hun grootste vermaak; in Koepang vonden wij hunne voorvechters uitgedoscht met armringen, zilveren platen en vlaggetjes, steeds wachtende om eene nieuwe expeditie van roof en moord te beginnen. De invloed van het Europeesche bestuur, dat hier bijna onafgebroken twee

eeuwen heeft bestaan, heeft tot nog toe slechts het resultaat, dat wij op het groote eiland Timor eene kleine stad bezitten, met een handvol inwoners, omringd van eene woeste bevolking, die liever met hunne naburen oorlog voeren, dan hun land bebouwen, zonder dat er eenig vooruitzicht bestaat op eene betere toekomst.

Om onze reis naar het binnenland te beginnen, begaven wij ons naar Preti, eene plaats in de baai gelegen, alwaar wij met onze kleine armée in den avond van den 11^{den} April in vaartuigen aankwamen; allen waren wel gewapend, velen met geweren. Zij, die ons daar afwachten, zaten te paard en waren op eene vreemde wijze uitgedoscht. Onze bedienden, meestal Buitenzorgsche jongens, waren onder dezen woesten troep niet op hun gemak; ze begrepen niet, hoe of het mogelijk was, dat deze lieden varkensvleesch aten, dat overigens zeer smakelijk gerookt was en bij hen onder den naam van Bibi forifon bekend is.

Den 13^{den} trokken wij het land zuidwaarts in, tot aan een berg of groote klip, Fatoe-Leon genaamd: het land is geheel woest, met eenen steenachtigen grond, waarin de alangalang weelderig groeide; hier en daar zag men een grooten boom, in boschjes van kajoe poetih boomen; men zag echter hoegenaamd geene bevolking en slechts hier en daar, tegen steile kalkklippen, eene armoedige hut, rond en laag bij den grond, evenals eene groote bijenkorf. Bij onze nadering vonden wij die hutten verlaten, en niet zonder reden wegens het naderen van eenen zoo geduchten troep woeste Alfoeren. Kùltuur was zeer schaarsch en bestond alleen uit eenige kleine tuintjes, beplant met padi, djagong, die ze hier miloe noemen, en tabak.

Den eersten nacht kampeerden wij dicht bij den berg Fatoe-Leon, onder de kajoe poetih boomen. Het was voor ons een vreemd gezigt, hoe de Alfoeren zich onder die boomen

legerden en daarin tropheën van hunne wapenen maakten. Soms hielden ze onder elkaâr wedrennen, waarbij ze hunne lange lansen over de takken van de boomen wierpen en weder opvingen; ieder man had een bamboe bij zich om zijn voorraad eten te bergen, hetwelk bijna uitsluitend bestond uit fijn gestampte miloe, met lontar-stroop gemengd; de hoofden hadden hierbij soms een stuk van het bovengenoemde gerookte spek; rijst is voor hen weelde en wordt zeer weinig gebruikt. Des morgens bij het opbreken kostte het aan de drie radja's van Koepang, Sawoe, en Rotti veel moeite om hun volk in beweging te krijgen: ze stonden daartoe op hunne paarden al schreeuwende hunne orders te geven, waaraan de onderdanen zich toch niet veel lieten gelegen liggen, hetgeen bijzonder afstak bij de slaafsche onderwerping, waarmede de Javanen de bevelen van hunne hoofden ontvangen. Om acht uur waren wij eindelijk weêr op reis; het land was nu eene aaneenschakeling van valleijen, welke wij wegens den steenachtigen grond niet zonder moeite af- en opreden; meestal moest een orang brani (voorvechter) vooruit gaan om te zien of er geen verscholen vijanden beneden in de vallei gelegerd waren. Een van de radja's vertelde ons, dat er onder de Compagnie, bij een togt naar de binnenlanden, veertig Europeanen vermoord waren en dat hij daarom de voorzorg gebruikte om een voorvechter vooruit te zenden om het terrein op te nemen. Het bosch was hier niet zeer dicht en bestond meestal uit kreupelhout, alang-alang en hier en daar een grooten boom; bevolking was er nergens te bespeuren en, nadat wij ons kampement hadden verlaten, zagen wij geene menschelijke woning. Omstreeks vier uur in den namiddag kwamen wij te Pasir bij eenen radja, Neij Nenoewé genaamd: hij woonde in een armoedig huis van bamboe, op eene hoogte gelegen, omringd van nog eenige huizen. Bij onze komst was de zoogenaamde koning niet te huis; na-

derhand vernamen wij, dat hij eerst bij onze nadering op reis was gegaan. Pasir ligt bijna op de grenzen van het rijk van Amanoebang, met welks vorst het bestuur te Koepang in onmin was, zoodat wij het vertrek van den radja niet vertrouwden. Het was ook bekend, dat hij met Amanoebang heulde en alleen oogenschijnlijk met ons in vriendschap leefde. De weinige menschen, die wij hier zagen, hadden een slecht uitzigt; alles was even armoedig; de vrouwen hadden geene andere kleeding, dan eene zeer naauwe sarong, welke haar het loopen bijna belette. Het hoofd, dat hier bij afwezenheid van den radja het bevel voerde, was de eenige, die gekleed was en Maleisch sprak. Alhoewel onze troep hem veel vrees inboezemde, was hij toch weldra overtuigd, dat wij alles behalve vijandelijke oogmerken hadden; de bevolking kwam ook langzamerhand uit hare schuilhoeken te voorschijn, zoodat onze woning omringd werd, van mannen, vrouwen en kinderen, die ons voor vreemde wezens aanzagen.

Den volgenden dag waren wij omstreeks negen uur aan de zoogenaamde goudrivier, die nagenoeg geheel droog en, evenals de rivieren in de gebergten van Java, bedekt was met groote steenen. Goud was er noch als erts, noch in het zand te vinden, alhoewel men ons toch verzekerde, dat het hier gevonden werd. Wij wilden van hier onze reis vervolgen tot aan eene tweede rivier, in het land van Amanoebang gelegen, alwaar, zoo men zeide, koper aanwezig was, doch onze radja's waren niet te bewegen om ons verder in een vijandelijk land te volgen en verzekerden ons, dat hun volk slechts voor vier dagen geproviandeerd was en de een na den andere ons zoude verlaten.

Op dat onverwachte berigt besloot de heer Reinwardt om zonder geleide verder te gaan, en het kostte ons en den tolk en wegwijzer, dien wij bij ons hadden, veel moeite om ZEd. van dat voornemen te doen afzien. Hij kon-

de zich niet begrijpen, dat men hem eenig leed zoude doen en dacht zich nog steeds onder de vreedzame bevolking van Java. Eenigen van ons volk, waaronder een radja, die ons had gezegd, dat hij uithoofde van een ongemak niet langer te paard konde zitten, waren reeds teruggekeerd naar Pasir en de overigen wachtten slechts op ons om hen te volgen. Wij besloten daarom tot ons groot leedwezen terug te keeren. Wij waren daartoe genoodzaakt, want niet alleen dat wij zonder bescherming ons in het rijk van Amanoebang niet konden wagen, zouden wij geene menschen genoeg overgehouden hebben om onze bagage te dragen, daar het wel te voorzien was, dat de dragers hunne hoofden zouden volgen. De weg of liever het smalle voetpad was ons nu bekend, zoodat wij goed door konden rijden. Wij bleven een oogenblik bij onzen gastheer te Pasir, die bij ons vertrek aan den heer Reinwardt eene pennenschacht met stofgoud aanbood. ZEd. gaf hem daarvoor een klein geschenk in de plaats en wij vervolgden onze terugreis, zoodat wij tegen den avond het kampement te Fatoe Leon bereikten, hetgeen wij den vorigen dag hadden verlaten. Den volgenden dag ging de reis nog spoediger, want in stede dat het grootste gedeelte van ons volk achter ons reed, reden ze ons een voor een door het bosch voorbij. Wij moesten daarom wel in galop rijden, wilden wij niet geheel alleen blijven. Wij bemerkten nu ook, dat wij in onze Alfoeren weinig vertrouwen konden stellen, want wij waren, toen wij de zee weder voor ons zagen, om zoo te zeggen, alleen in vergelijk met de magt, waarmede wij waren uitgetrokken, en vermits er nog twee radja's bij ons waren, kan men hieruit afleiden, hoe weinig gezag deze over hun volk hadden.

Wij reden nu westwaarts naar Babouw; de weg was zeer moeilijk door de diepe kreeken, die hier in zee uitloopen en wier kanten eerst naar beneden

moesten worden gehaald, voor en aler wij onze paarden er overheen konden krijgen; het land was hier zeer dor, doch de vreemde vegetatie leverde aan den heer Reinwardt eene groote verscheidenheid van nieuwe planten op, welke de moeilijke togt dubbel beloonde. Digt bij Babouw vonden wij eerst eenige kultuur. De resident had hier door zijne slaven eenige rijstvelden laten aanleggen, welke ook de eenige waren, die wij op Timor hebben gezien. Die slaven waren meestal geschenken van de vorsten; ook menschen die, in den oorlog buit gemaakt, vroeger op Timor waren aangebragt en te Koepang voor een geringen prijs verkocht. Men vertelde ons, dat de heer Hazaart er 500 had, die echter op loflijke wijze voor den landbouw gebruikt werden en een nuttig voorbeeld aan de inheemsche bevolking gaven. Babouw was dan ook een welvarend plaatsje, hetwelk alleen aan den landbouw was toe te schrijven; hier werden ook veel varkens gekweekt van een bijzonder groot ras; sommigen konden door hunne dikte naauwlijks loopen.

Wij overnachtten te Babouw, vertrokken den volgenden dag naar Koepang en van daar naar ons huisje te Owa. Naast ons was een vervallen huis, hetwelk had toebehoord aan wijlen mevr. van Esten, eene weduwe van eenen vroegeren resident. Wij vonden daar nog in den achtermuur het deurtje, waarvan Peron in zijne „voyage aux Terres Australes” in 1801 melding maakt en alwaar een van de Fransche naturalisten door een slaaf met eene assagai in de hand zoo onvriendelijk ontvangen werd; dat achterdeurtje werd zeker niet voor niets zoo goed bewaakt, te meer daar het Fransche gezelschap zeer luisterrijk door de weduwe was ontvangen geworden. Deze Fransche expeditie vond te Koepang veel ongelukken: eenige leden daarvan, waaronder een botanicus, liggen op het

kerkhof aldaar begraven. Wij waren gelukkiger; geen van ons, noch van de equipage van de *Experiment* zijn aldaar ziek geweest. Het was voor ons echter eene groote teleurstelling den heer Hazaart bij onze komst zeer ongesteld te vinden en ZEd. ook in dien staat te moeten verlaten: wij misten daardoor veel van de wetenschap, die hij door zijn veeljarig verblijf op Timor had verkregen, en van zijne algemeene kennis van de volken van dezen zuidelijken archipel. Professor Reinwardt verrijkte zijn herbarium met een aantal nieuwe planten en gewassen en met eene verscheidenheid van zoöphyten, waaraan de baai van Koepang zeer rijk is en welke ZEd. in teekening of op spiritus medenam.

Den 19^{den} April verlieten wij de reede van Koepang. De oostewind stond nog goed door en er liep tusschen Timor en Ombaai een zoo hevige stroom, dat wij den 26sten weder in het gezigt van de reede Koepang kwamen. Wij hadden spijt, dat wij die zeven verloren dagen niet aldaar waren gebleven. Het was zeer slecht weer en wij moesten de geheele straat door laveren, zoodat wij dan eens onder den wal van Timor en dan weer onder dien van Ombaai waren. Den 28sten waren wij bij de kampong Matara op Ombaai, welke zeer schilderachtig is gelegen. Wij begaven ons in eene boot, zoo dichtbij mogelijk, om er eene teekening van te nemen, hetgeen ook gelukte, doch het was tijd, dat wij ons weer naar boord begaven, want er kwam een aantal kleine praauwen naar ons toe, vol met menschen, die alle goed gewapend waren; wij hielden hen met onze jagtgeweren in bedwang, totdat wij bij de brik waren. Den volgenden dag ontmoetten wij een whaler of cachelot-visscher, bij wien wij aan boord gingen. Hij verhaalde ons, dat hij eenige dagen geleden op Ombaai aan den wal had willen gaan om provisiën te koopen, doch dat zijne sloep, nog voor dat

hij aan den wal was, door eene troep prauwen was omringd geworden en hij, zoo hij geene vuurwapenen bij zich had gehad, zeker het slagtoffer van eene overrompeling zoude zijn geworden; een van zijne matrozen was bij die gelegenheid gewond en hij verzekerde ons, dat de inlanders van Ombaai menscheneters waren en de walvischvangers daar nimmer dan bij hooge noodzakelijkheid naar den wal gingen. Deze cachelot-visscher was een schip van 450 ton en de tiende, dien wij tusschen Timor en Ombaai ontmoetten, zonder die te rekenen, welke wij onder de kust van Timor met den kijker konden zien liggen in baaitjes en kreeken, die op onze kaarten niet bekend stonden; ze lagen daar te handelen; een jonge buffel werd met een busje kruid betaald. Men kon zich aan boord van die schepen alles aanschaffen: geweren, sabels, kruid, gemaakte kleeren, enz. Deze artikelen werden speciaal gebruikt om tegen eetwaren te ruilen, en daar het aan de opvarenden onverschillig is waar ze visschen, zoo kruisen zij door den geheelen Indischen Archipel, soms tot in de Japansche zee, en leeren alle hoeken en gaten kennen, waar te handelen valt. Het zijn meestal schepen van 4 à 500 ton. Ieder matroos heeft een aandeel in de lading, want zonder dit eigenbelang zouden ze menigen walvisch laten slippen, die ze met hunne booten door eene hooge zee vervolgen, tot dat ze hem kunnen dooden. Kapt. Underwood verzekerde ons, dat op eene vorige reis ieder van zijne matrozen 60 pond st. voor zijn aandeel had gehad. De cachelot of spermacctie visch is soms 70 voet lang. Zijn kop, waarin de spermacctie zit, heeft bijna een derde van de lengte van de visch. Op de bovenste ra of Grietje staat altijd een man op den uitkijk, die, zoodra hij een cachelot ontdekt, daarvan kennis geeft, waarop onmiddellijk de whale-booten worden te water gelaten met vier man om te roeijen, tot dat ze bij den walvisch zijn, en een man met eene lange

riem om te sturen. Zoodra het maar eenigzins mogelijk is, doen ze alle moeite om de visch te harpoenen; vóór in de boot staat een tobbetje, waarin eene lange lijn netjes opgeschoten ligt; aan die lijn zit de harpoen; zoodra nu de walvisch de harpoen voelt, schiet hij naar beneden en de lijn loopt door eene sleuf vóór in de boot met eene verschrikkelijke drift: daarbij moet men zeer voorzigtig zijn, dat er geen knoop in de lijn komt, want de boot zoude naar de diepte medegesleept worden, voordat er tijd was om de lijn door te hakken. Ze worden de visch niet magtig voor en aler hij door eenige harpoenen is gewond, waarna ze hem naar boord slepen, alwaar hij buiten boord met takels wordt opgehaald; ze scheppen dan de spermacëtie uit den kop, die onmiddelijk gekookt en in nette vaatjes gekuipt wordt. Als ze eene goede vangst hebben, dan nemen ze van de cachelot niets als de spermacëtie; de ruggegraad wordt dikwerf gebruikt om aardigheden van te maken, als wandelstokken, pijp-roeren, armbanden enz., doch de traan wordt in dat geval wegge worpen, als hebbende veel minder waarde dan de spermacëtie. Het is een gevaarlijk ambacht, want het gebeurt dikwijls, dat de booten des nachts op zee blijven, in welk geval er veel licht aan boord wordt ontstoken om tot sein te dienen, en daar komt nog bij, dat zij zelden cachelotten zien, als bij eene hooge zee, welke het vervolgen van de visch dus dubbel moeilijck maakt.

Kapitein Underwood beloofde ons tot Banda te zullen volgen en het ons te laten weten, als hij een walvisch gevangen had, waarnaar de heer Reinwardt en wij allen zeer nieuwsgierig waren. Wij kochten eenige jagtgeweren, kruid en kleederen, alsook eene whale-boot, die bekend zijn voor hunne snelle vaart.

Den 7^{den} Mei kwamen wij eerst buiten de straat en passeerden Delih, de hoofdplaats van de Portugesche bezitting

op Timor en Poeloe Kambing. Wij gingen aan wal op het kleine eiland Kisser; de brik moest heen en weer blijven kruisen, omdat de reede voor de kampong Wiwili gevaarlijk was. Wij kwamen aan een smal strand voor een rotsachtigen bergrug, die het geheele eiland aan de westkant scheen te omgeven. Twee ruggen, die hier ten einde liepen, lieten een doorgang naar de kampong, alwaar wij door den radja, Jeséa Frederik Bakker genaamd, ontvangen werden. Het eiland is bijna geheel door christenen bewoond en er was onder de Compagnie een Europeesch posthouder met eene kleine bezetting in het fortje Barneveld. Wij vonden er vele afstammelingen van Josua van Yperen, een vroegeren resident op deze plaats; het eiland stond nu geheel onder inlandsch bestuur. De arme christenen zagen er nimmer Europeanen, als de Engelsche of Amerikaansche zuidzee-visschers. Kisser heeft een overvloed van varkens, pluimvee en groenten en toch is er dikwijls hongersnood bij langdurige droogte. Er zijn acht kampongs en circa honderd christen-bewoners; ze hebben zeer goede huizen, meestal van bamboe en hout, welk laatste zij van het in de nabijheid liggende eiland Roma halen. De voorgevel van het huis van den radja was zeer aardig versierd met de Nautilus-schulp, welke wij in de verte aanzagen voor witte duiven. Het werd slecht weer, zoodat kapitein Hooper niet onder den wal van het eiland dorst te blijven; hij zond ons derhalve omstreeks vijf uur onze whale-boot, waarmede wij eerst tegen donker door eene hooge zee aan boord kwamen. Wij spraken nog lang over het eilandje Kisser, hetwelk, terwijl men elders alle mogelijke moeite doet om heidenen te bekeeren, daar met zijne christelijke bevolking zoo verlaten ligt!

Wij hadden den 13^{den} tot en met den 15^{den} Mei zwaren storm met eene verschrikkelijk hooge zee: er werd in drie

dagen niet gekookt, want het was gevaarlijk om vuur te stoken. Den 17^{den} liep er nog een hooge zee bij eene duistere bewolkte lucht, waardoor wij eindelijk den Goenong Api van Banda zagen schemeren, alwaar wij gelukkig, door het Lonthoigat, voor Neira ten anker kwamen.

De reede van Banda wordt door de eilanden Lonthoir of groot Banda, Neira en Goenoeng-Api omsloten; men kan haar dus door drie ingangen bereiken, namelijk het Cclanische-, Lonthoir- en Zonne-gat. Het eiland Lonthoir maakt eene bogt voor de twee andere eilanden, zoodat men de uitgangen naar zee op sommige plaatsen van de reede niet zien kan en men als op een binnenlandsch meer ten anker ligt, omsloten door een hoogen bergrug, tot aan zijn top begroeid met kanari- en noten-boomen, waartegen een aantal wit gepleisterde huizen aardig afsteken, door den steeds rokenden Goenoeng-Api, die als een kegel van donkerbruine en zwarte lava twee duizend voet boven het oppervlak der zee uitsteekt, en door het aardige stadje Neira, langs het strand in de baai gelegen, hetwelk door een kleinen berg beheerscht wordt, waarop het oude fort Belgica en waarachter nog een berg met notenperken is gelegen. Het is eene schilderachtige baai. Dat schoone natuurtooneel gaf ons toch bij het inzeilen een pijnlijken indruk; want wij vroegen ons onwillekeurig af: „is dit de plaats, alwaar, zooals Valentijn ons verhaalt, zoo vele gruwelen gepleegd zijn en wier bezit zooveel stroomen bloeds gekost heeft?”

Wij werden door den resident van Schreler zeer gastvrij ontvangen en alle inwoners van Banda beijverden zich om den heer Reinwardt alle mogelijke hulp aan te bieden. Ik mag daaronder niet vergeten de heeren Kamerling en Kloet, beide perkeniers van den ouden stempel, die ons van de tijden der Compagnie veel wisten te verhalen.

De notenperken, die wij op groot Banda bezochten, waren genaamd:

Biesoe, toebehoorende aan den heer Van Aart.
Klein waling " " mejufvrouw Werens.
Groot " " den heer Van den Broek.
Spantjebiel " " Van der Sluis.
Keizers Toren " " Van Es.
Kombier " " Kamerling.
Laut Oetang " " Kloet.
Dender " " "
Orang Datang " " Van Aart.

De heer Reinwardt kreeg hier een groot pakket officiële stukken van Batavia om op te adviseren, zoodat ZEd. voorcerst geen tijd had, om aan natuurlijke historie te denken. De geneeskundige dienst, het schoolwezen, de vaccine, de militaire school te Samarang, de munt te Soerabaja waren alle attributen, die tot zijn departement van landbouw, kunsten en wetenschappen behoorden en meest alle takken van dienst, welke onlangs door hem waren ingevoerd. Door al dat werk werd het de 14^e Junij, voordat wij den Goenoeng-API beklommen.

Wij begaven ons des nachts om vier uur op reis. De maan scheen helder, doch naauwelijks waren wij in het bosch aan den voet van den berg gekomen of de maan ging onder en wij stonden in eene volslagene duisternis; de weg begon hier steil te worden en wij konden geen voet verzetten, of er rolden groote steenen naar beneden, zoodat wij, als wij hen, die achter kwamen, niet wilden kwetsen, genoodzaakt waren om achter de stammen van de boomen eene schuilplaats te zoeken, totdat de dag aanbrak; want er waren ons eenigen vooruit, die wij door de duisternis niet konden zien en die gedurig steenen en stukken lava in onze rigting, naar beneden deden vallen; zoo rolde mij een groote steen

voorbij, die, als hij mij geraakt had, mij had medegevoerd. Het werd eindelijk dag, doch het woei bijna een storm; de berg, die nu voor ons lag, bestond uit een kegel van vulkanische asch en lava, bezaaid met groote rotsblokken; soms was hij geheel met wolken omhuld; dan weder dreef de storm die wolken weg en lag de geheele berg als een groot zwart monster voor ons. Wij klommen nu, met handen en voeten, op eene rei naast elkaâr, zoodat de steenen, die wij onwillekeurig naar beneden deden rollen, geen letsel meer veroorzaakten. De berg liep eenigzins met een buik naar boven, zoodat hoe meer men den top naderde, hoe minder men iets van den voet, alwaar nog bosch was, konde zien; op het laatst verdween dit bosch geheel, zoodat men, voorover op handen en voeten klimmende, tusschen de beenen door langs eene kale, zwart bruine helling van meer dan duizend voet, regt in zee zag, waardoor het hart wel eens werd toegesnepen, vooral als eene wolk uit zee met eene verschrikkelijke vaart tegen den berg werd opgejaagd en men moeite had om zich aan de rotsblokken vast te klemmen. Het was dan ook zulk slecht weder, dat men op Neira had gedacht, dat wij de reis zouden hebben uitgesteld. Met ontsteltenis zag men echter door telescopen en verrekijkers, dat wij aan ons voornemen toch gevolg gaven.

Wij bereikten eindelijk den top en stonden daar in een donkeren rook, die ons uit den krater tegenwoei. Wij waren dan eens ijskoud en dan weer warm en konden soms door den rook elkaâr niet zien, waardoor het zeer moeilijk was barometer-waarnemingen te doen. Wij stonden dicht bij eenige gaten, omgeven van gecristalliseerde zwavel, waaruit een zwarte rook opging; het was ons door dien rook niet mogelijk den eigenlijken krater te zien; ook werd de grond hier zoo

warm, dat wij ons niet verder durfden te wagen. De heer Reinwardt veronderstelde, dat geheel Banda één berg was geweest, waarvan de tegenwoordige baai de krater en de eilanden Lonthoir, Goenong-API en Neira de wanden waren. De verschrikkelijke aardbevingen, die op Banda steeds plaats hebben, doen wel veronderstellen, dat alle drie deze eilanden eenen vulkanischen oorsprong hebben en God weet aan welke veranderingen Banda nog onderhevig zal zijn! De heer Reinwardt berekende de hoogte van den Goenong-API op 1646 Rh. voeten en van den Papenberg op 623 Rh. voeten boven het vlak der zee.

Op groot Banda heeft men van de ruïne van het oude fort Slamon een schoon gezigt over de baai, op het stadje Neira en op den Goenong-API. Op een steen in den muur van dat fortje staat geschreven:

„Dese redvit is gestigt in de Jare 1682 door den gouverneur Willem van Sill”.

Op een anderen steen te Slamon staat geschreven:

„Gebouwd A°. 1637 bij Cornelis Acolij, gouverneur en directeur dezer kwartieren Banda onder belijd van den E. Manhafte Heer Gouverneur Generaal, Antonie van Diemen”.

Te Dender staat op een steen:

„ als God met ons is, wie kan ons deren.

Willem Janssen, Anno 1606.”

Eenige dagen na onze aankomst op Banda kwam er werkelijk een sloep van kapitein Underwood, met het berigt, dat hij een walvisch had gevangen, en eene uitnoodiging om even buiten den wal van Banda bij hem aan boord bekomen. Ongelukkig waren wij allen op een toertje op zee rondom den Goenong-API, zoodat die vriendelijke uitnoodiging van kapitein Underwood vruchteloos afliep. Bij onze terugkomst speet het ons zeer, dat wij het zien van een cachelot van zoo nabij hadden gemist.

Als het niet verboden was geweest, dat vreemde schepen te Banda niet als bij hoogen nood binnenloopen, dan was de whaler zeker op de reede gekomen.

Wij hadden een aantal, zoowel natuurkundige, als andere teekeningen op Banda gemaakt. De heer Reinwardt had ook eene goede hoeveelheid naturalia verzameld, die ZEd. naar Batavia expedieerde, waaronder een aantal vogels, die wij hier voor het eerst hadden gezien en waaronder eene groote verscheidenheid van papegaaijen. Er worden op Banda vele vogels, zoowel levend als gedroogd, aangebragt. Onder de eersten vindt men de witte en zwarte kakatoe met oranje kuif en onder de laatsten eene groote verscheidenheid van paradijsvogels van Nieuw-Guinea of, zooals ze hier zeggen, van Papoca, welke op sommige plaatsen in den archipel als sieraad worden gedragen.

Den 26sten Junij verlieten wij Banda en den 27sten des middags om vier uur waren wij reeds op de reede van Amboina, alwaar wij door de heeren Morees en Martheze aan boord verwelkomd en uitgenoodigd werden om bij den gouverneur Tilenius Kruithof te Batoe Gadja te komen logeren.

Alhoewel Ambon eene fraaije baai heeft, alwaar de grootste schepen tot dicht onder den wal kunnen ankeren, vindt men daar toch dat grootsche gezigt van de baai van Banda niet terug. De vegetatie rondom en langs deze baai heeft meer overeenkomst met Timor; de heuvelen (hooge bergen zijn er niet) zijn schaars begroeid en bestaan uit een laag kalkgebergte; niettegenstaande dat is de grond zeer vruchtbaar; men vindt er alle soorten van aardvruchten en de nagelboom tiert er zeer weelderig; men vindt er ook sagobosschen, zijnde eene zeer schoone palm, die veel gelijkenis heeft met den Javaaschen arengboom; de meeste sago wordt echter van het eiland Ceram aangebragt.

Amboina is bijna geheel christen en in de meeste dorpen vindt men een aardig kerkje van kalksteen opgetrokken, waaronder er zeer veel waren, die getuigden van den godsdienstzin onzer voorvaderen. De criminele zaken zijn hier ook veel minder dan op Java; men hoort zelden van de gruwelijke moorden, die daar plaats vinden, en alhoewel de beschaving onder dit volk nog weinig vorderingen heeft gemaakt, gevoelt men zich hier toch meer t' huis dan onder de Mahomedaansche bevolking van Java.

Den 12sten Julij maakten wij een uitstapje naar den overwal en wel naar de negorij Hila, op de kust van Hitoe gelegen; men vindt daar een zeer doelmatig blokhuis, hetwelk zeer geschikt is om met eene geringe magt een sterken inlandschen vijand af te weren. Van Hila ziet men de kust van Ceram. De Mahomedaansche negorijen op Hitoe zijn minder zindelijk dan die van de christen-bevolking. Wij begaven ons van hier naar de oude negorij Hitoe-Lama; het was slechts eenige jaren geleden, dat de Papoea's hier op eene plaats, Saija genaamd, waren geland en alles vermoord en geplunderd hadden, dat hun onder de handen was gekomen.

Den 20ten vertrokken wij over de pas van Baguala naar het eiland Haroekoe; wij passeerden daar de negorijen Soeli en Thelco. Deze zeetogten in ranke vaartuigen, orembaai's genaamd, zijn niet zonder gevaar, vooral als men van het eene eiland naar het andere oversteekt; want, zoodra als men de hoek van het eiland voorbij is, krijgt men de hooge zeeën uit de eerste hand. Op Oma bezochten wij een warmen bron, welke 196° warmte had en vertrokken van daar naar het grootere eiland Saparoea; men bragt ons ook daar aan een warmen bron, te Tiouw, die drie vadem diepte en 135° warmte had; men liet ons ook de tjinkel radja zien, waarin hon-

derd menschen konden zitten en dus met regt de vorst van de nagel-boomen werd genoemd.

Den 25sten bezochten wij de negorij Sirihsoreh, alwaar eene zeer fraaije kerk is, en het kleine eilandje Pombo, hetwelk met een duizendtal witte duiven bevolkt is. In de negorij Booij zagen wij voor het eerst de Moluksche dansmeiden of djodjaro's. Ze dansten met een gedroogden paradijvogel in de hand en hunne dans was, zoo mogelijk, nog eentooniger dan die van de ronggeng's op Java. Hunne kleeding was echter geheel origineel. Van hier vertrokken wij naar het eiland Noesa-laut en kwamen bij de negorij Laijnito aan wal bij een aardig fortje, Beverwijk genaamd. Wij werden hier door de christen schoolkinderen ingehaald: de meisjes hadden ieder een paradijvogel in de hand. Onder het zingen van een psalm, vergezeld door fluitmuziek, werden wij tot voor het huis van den radja begeleid. De hooge zee, de zware branding en het zingen van psalmen bij de melancholische fluitmuziek op dit eenzame strand door christen kinderen bragt bij ons een weemoedig gevoel te weeg; het getuigde van godsdienstzin van deze van alle beschaving zoo ver verwijderde christenen. 's Avonds was het groot feest bij den radja; er werd braaf gedanst; de contra-dansen waren hier nog in de mode en het oude gebruik, dat vroeger op sommige partijen te Batavia ook bestond, was hier nog in vollen zwang, namenlijk, dat men, voordat de dans begon, onder het krassen van de viool aan zijne dame een zoen gaf! Het waren alle dames in kain kabaya, met bloote voetjes, op vier schoonheid niet te roemen viel: wij passeerden desniettemin een zeer aangenaamen avond en de radja en de schoolmeester, welke de tweede persoon van de plaats is, gaven zich alle moeite om daartoe bij te dragen: het was dan ook drie uur in den nacht, voordat wij gingen rusten. Wij

bezochten daarna de negorijen Aboeboe, Akon en Amet, alle aan het strand gelegen; zoo doende waren wij het geheele eiland bijna rond geweest. De vruchtbaarheid daarvan is niet zeer groot en ware het niet, dat eene zoo verwilderde christen-bevolking veel belangstelling inboezemde en het daarom alleen de moeite waard is Noesa-Laut te bezoeken, anders zoude men daar weinig bezienswaardig vinden. Van hier bezochten wij de negorij Ouw op Saparoea, alwaar men eene zeer goede pottbakkerij vindt. Op dezen overtocht hadden wij op nieuw slecht weder; er liep eene hooge zee en de roeijers waren genoodzaakt om hunne toedoeng's (breede hoofddeksels van bamboe gevlochten) tegen den golfslag te houden, hetwelk eenigzins het water keerde. Een even gevaarlijken togt hadden wij ook bij het terugkeeren naar Ambon, op den hoek van Tial; wij dachten hier bepaald ons graf in de golven te zullen vinden. Op Ambon bezochten wij de negorij Soija, in het gebergte gelegen; de weg daarheen is zeer moeilijk; ook bezochten wij de grotten Batoe-lobang, welke veel overeenkomst hebben met die op Java, doch in geen vergelijk komen met de grotten van Noesa-Kambangan, wat bezienswaardigheid betreft.

Amboina leverde voor den heer Reinwardt eene groote verscheidenheid van naturalia op. ZEd. vond er onder anderen een nieuw geslacht van bloemen, zijnde eene witte bloem, welke veel gelijkenis heeft op onze lelij. Hij noemde haar, naar mijnen broeder en mij, *Bikkia grandiflora*. Ook een aantal vogels verrijkten het kabinet van natuurlijke historie, waaronder geheel nieuwe soorten van paradijsvogels, die hier, evenals op Banda, van Nieuw-Guinea worden aangebragt. Buiten de nageltuinen vindt men op Amboina weinig kultuur op groote schaal en ware het niet, dat de bosschen van Ceram eene groote hoeveelheid sago opleverden, dan zoude het er met de

voeding van de bevolking slecht uitzien. De rijst wordt van Java aangebragt, doch de kleine man eet die zelden en voedt zich meestal met miloe (djagong of Turksche tarwe op Java) welke met de sago een hoofdvoedsel voor de bevolking van deze eilanden is.

Den 12^{den} Augustus bezochten wij het graf van Rumphius; een eenvoudige marmeren steen bedekt de overblijfselen van den man, die zooveel voor de wetenschap van de Ambonsche eilanden gedaan heeft. Waar is het graf van Valentijn? Het is mij niet bewust, dat het, evenals dat van Rumphius, aan de vergetelheid ontrukkt is en toch had hij zulks wel verdiend; hij was de eenige, die onder de domperige tijden van de Compagnie durfde schrijven en alles, wat men van dien tijd weten wil, moet Valentijn ons leeren. Den volgenden dag verlieten wij de reede van Amboina, om Ternate te bezoeken; men passeert een aantal groote en kleine eilanden, die, wel is waar, onder de Nederlandsche bezittingen in de Molukken worden gerangschikt, doch zelden door Europeanen worden betreden. Ze liggen daar in al hun pracht, maar ook in al hun moeste barbaarsheid, en er zullen nog eeuwen verloopen, voordat op die verstrooide eilanden eenige beschaving zal zijn doorgedrongen, waartoe vooral Ceram en Obi-major een groot veld aanbieden. Vervolgens zeilt men dicht onder het nog al groote eiland Batjan, waarna de eilandjes Makian, Motir, Tidore en Ternate achter elkaar, evenals de schermen op een tooneel, te voorschijn komen. Ze liggen zoo dicht naast elkaar, dat de bergen van den een den ander bedekken, totdat men den hoogen berg van Ternate achter den hoogen piek van Tidore ziet uitkomen en men welhaast voor het lief gelegene stadje Ternate ten anker komt.

Wij werden in het fort Oranje door den resident Nijs zeer gastvrij ontvangen. Het geheele eiland Ternate be-

staat uit één berg, wiens voet alleen bewoond is. Al de voornoemde eilanden worden ten oosten door het groote eiland Halmahera omsloten, alwaar de bevolking hare tuinen heeft; want noch Ternate, noch Tidore en Batjan zouden zonder die groote voorraad-schuur in hunne behoeften kunnen voorzien. Ternate en Tidore zijn zeer onderhevig aan aardbevingen. Ternate heeft een steeds werkenden krater en de stroomen lava, welke van diens top op sommige plaatsen tot in zee afloopen, getuigen van de veelvuldige eruptiën, die hier hebben plaats gevonden. Op eene plaats, ten zuiden van de stad Ternate, die men Batoe-Angoes (verbrande steenen) noemt, vindt men nu eene opeenstapeling van verbrande steenen en lava, waarvan men den loop uit den krater tot in zee met het oog volgen kan. Op die plaats werd, voordat die uitwerping van lava en steenen gebeurde, bij voorkeur gevischt, om reden de zee daar, zoo nabij de kust, zeer diep was; men kan dus eenigzins nagaan, hoe groot de hoeveelheid vulkanische voortbrengselen moet geweest zijn, om niet alleen die diepte te dempen, maar haar nog eenige honderde voeten boven het vlak der zee op te hoogen.

Den 22sten Augustus beklommen wij den berg van Ternate, die tot 2000 voet boven zee bebouwd en gedeeltelijk bewoond is. Het primitive bosch is hier bijna geheel weg en waarschijnlijk tot het bouwen van huizen verbruikt; boven het gecultiveerde gedeelte is meestal kreupelhout, totdat men op eene hoogte van 4000 voet is gekomen. Aldaar houdt de vegetatie bijna geheel op en weldra komt men in eene kloof, alwaar het terrein eenigzins vlak is, een paar honderd voeten beneden den krater gelegen. Deze plaats bood ons eene schoone gelegenheid aan tot het bouwen van eenige hutten om te kunnen overnachten. De thermometer stond hier des middags in de schaduw

op 74° en des morgens op 54° Fh.; het water kookte op 203°. Professor Reinwardt berekende de hoogte van den berg op 5405 Rh. voeten boven het oppervlak der zee. Den volgenden dag bezochten wij den krater, welke ongeveer 200 voet hooger is gelegen, dan de vlakke, waarop wij kampeerden. Wij konden hem wegens den zwaren rook niet naderen. Ook was het zeer gevaarlijk door de veelvuldige solphatara's, waarom slechts eene dunne korst verweerde zwavel lag, zoodat men bij iederen stap goed moest toezien, wilde men er niet doorheen trappen. Het niet kunnen naderen van den krater werd ons echter vergoed door het overheerlijke gezigt, dat wij voor ons hadden over al de eilanden, die rondom Ternate zijn gelegen, en speciaal op het groote eiland Halmaheira of Djilolo, hetwelk met zijne zware bosschen ten oosten over ons lag. Men zag van hier de visschersvaartuigen als stippen in zee, terwijl in het zuiden de bergen van Tidore, Motir, Makian, enz. als zoo vele kegels in zee stonden. Wij ontvingen hier de noodlottige tijding van het uitbreken van de cholera op Java en het overlijden van familie en vrienden, welke hoogst droevige tijding bij ons eene treurigheid te weeg bragt, die ons deed wenschen dit stille oord van verwoesting zoo spoedig mogelijk te verlaten. Den volgenden dag verlieten wij den berg. 's Avonds bragten wij den sulthan een bezoek; wij zagen daar eenige dajang-dajangs, bijna evenzoo, als die wij op Saparoea gezien hadden. Ook zij hadden onder het dansen een paradijsvogel in de hand; ze waren origineel en sierlijk gekleed, vooral de jonge prinsesjes of *Bohi's*, dochters van den sulthan. Dat Ternataansche woord *Bohi*, hetwelk in de Molukken voor dochters van sulthans wordt gebezigd, heeft aan Valentijn aanleiding gegeven om haar in zijne beschrijving van de Molukken ten onregte „*Bokkies* met vergulde horenkens, enz.” te noe-

men. Die periode van Valentijn bragt onze lachspieren in beweging, toen wij daarvan de ware oorzaak vernamen.

Den 28ten deden wij een togt naar Tidore. Het geheele eiland bestaat, evenals Ternate, uit éénen berg, welke echter meer piekvormig dan die op laatstgenoemd eiland is; ook heeft de berg van Tidore nog meer oud bosch, dan die van Ternate; de voet is goed bebouwd met allerlei soorten van groenten en aardvruchten, doch zonder de veelvuldige sagoboomen op Halmaheira zoude de bevolking daar, evenals op Ternate, geen genoegzaam voedsel hebben. De sago is het merg van eene schoone palmboom, die wel eenige gelijkenis heeft met de areng; de stam heeft echter dorens en de bladen zijn lichter groen; het merg wordt in water geweeckt of liever uitgespoeld, de grove vezelen worden daarna verwijderd en, nadat het eenigen tijd bezonken is en men het heldere water daarvan afgegoten heeft, blijft de sijne sago op den grond van den bak of liever van den uitgeholden bodem liggen, die na gedroogd en tot koekjes te zijn bereid, dadelijk eetbaar is. Er zijn boomen, die tot 1000 pond sago opleveren; het is een voornaam voedingsmiddel voor de bevolking van dezen Archipel; doch zoude deze zich niet met meer ijver op den landbouw hebben toegelegd, als die voeding niet zoo gemakkelijk en zonder eenige kultuur te verkrijgen was?

Het beklimmen van den berg van Tidore is zeer moeilijk, omdat hij veel steiler is dan die van Ternate; de thermometer stond hier bijna op dezelfde hoogte; het water kookte op $202\frac{1}{2}^{\circ}$ en professor Reinwardt berekende, dat de top 5135 Rh. voeten boven het vlak der zee is gelegen. Wij maakten op Tidore eenige goede teekeningen naar voorwerpen van natuurlijke historie, van het huis van den sultan, enz. Bij het terugvaren naar Ternate gingen wij even aan wal op Halmaheira; ons verblijf was daar echter te kort om er iets meldenswaardig van op te teekenen. Ach-

ter het kleine gehucht, dat wij bezochten, begon onmiddelijk het zware, digte bosch, hetwelk, zoo als men ons verhaalde, het geheele eiland bedekt. De overtocht naar Ternate was met de ranke orembaai weer niet zonder gevaar, want er stond eene hooge zee; men moet die vaartuigen zonder kiel, door de vracht goed te verdeelen, in evenwigt houden, anders heeft men veel kans om te slaan. Op Ternate hadden wij druk werk met onze botanische teekeningen van dit togtje uit te werken: wij namen ook nog eene teekening van den berg van Ternate, uit zee gezien, van Kajoe Merah en van het huis van den sulthan.

Den 5^{den} September vertrokken wij naar Gorontalo (Goe-noeng Tello); wij waren eerst den 14^{den} onder de kust van Celebes, door den zwaren stroom, die ons in straat Patiencie tegen was; den 15^{den} liepen wij de bogt van Tomini in en kwamen nog dienzelfden dag voor Gorontalo ten anker, alwaar wij door den resident Mollet zeer minzaam ontvangen werden. De reede van Gorontalo is nauwelijks groot genoeg om één schip te bergen; men ligt dicht bij de rotsen ten anker, welke hier een doorgang naar het binnenland laten, waardoor een klein riviertje in de baai loopt. Het land ziet er zeer vruchtbaar uit; langs de kust in de bogt van Tomini ontwaart men overal de weelderigste vegetatie; de bevolking is bijna geheel Mahomedaansch, in tegenstelling met het daaraan grenzende Menado, met zijne half christen en half Alfoersche inwoners. De koning was echter het christendom zeer toegedaan, niettegenstaande hij de hoogepriester van zijn volk was; hij droeg een rok en ronden hoed en had vele Europesche gewoonten bij al de slechte, die het Mahomedaansche geloof aankleven: zijn naam was Monoarfo. Wij werden door hem en zijne vrouw in hunne tamelijk goede woning zeer hupsch ontvangen en dincerden daar geheel

op Europesche wijze. De koningin, Sarifa Zain genaamd, bediende ons als eene Europesche gastvrouw; zij droeg een fijn wit baadje met gouden moesjes en had eene gouden pending om haar midden. Niettegenstaande zij al op jaren was, was zij nog zeer koket en vroeg ons onder anderen om het model van een corset! De bevolking is welgemaakt en ziet er goed uit; vooral onder de mannen vindt men schoone menschen en de kleeding der vorname hoofden, als de Djegoegoe, de kapitein Laut en de Marsoli's droeg veel bij om die schoonheid te doen uitkomen; vooral was hun hoofdtooisel zeer origineel, bestaande uit een zwarten hoofddoek in den vorm van een tulband, waarin een fraaije gele paradijsvogel bij wijze van pluim stak en waaronder eene plaat met franjes van dun geslagen goud tot op den linker schouder afhing: overigens droegen ze, evenals de vorname hoofden op Java, veel fluweel en eene zijden sarong, doorweven met gouddraad, om het midden. Ze zijn hier nog minder Mahomedaansch dan aan de hoven op Java. Bij gelegenheid van een trouwfeest, dat wij bijwoonden, van een Marsoli met de dochter van den koning moest de laatste een hoofdstuk uit den koran voorlezen; ze zat op een canapé voor een klein rond tafeltje, waarop de alkoran tusschen twee astrale lampen was gelegen. Toen de priester, die naast haar zat, bemerkte, dat ze eenigzins beschaamd was om te lezen, zeide hij „Kassi Sopi!” en gaf de prinses daarop een theekopje met arak te drinken om haar moed in te boezemen. Het gebruik van sterken drank, waarvan wij dien avond nog vele voorbeelden zagen, is hier zeer algemeen. Er werden op deze bruiloft, evenals op Ambon, door de inlandsche vrouwen en mannen contradansen gedanst, welke hun door een Engelschen resident waren geleerd. De koning gaf aan onze jongens een grooten tempel, welke door zes man gedragen werd, ten geschenke, geheel vervaardigd van suikerwerk

en gebak (kwee-kwee). Dit was voor hen een welkom geschenk, alhoewel het hun niet aan goed voedsel ontbrak.

Er wordt hier over het algemeen niet zoo veel sago gegeten, als op Ambon en Ternate. De miloe of Turksche tarwe is het hoofdvoedsel van de bevolking; er wordt ook rijst geteeld, doch ik zag nergens sawah's of natte rijstvelden.

Professor Reinwardt vond hier een aantal nieuwe soorten van planten en gewassen en ook eene groote verscheidenheid van vogels, als:

de Toolingo,		Javaansche naam	Serang-goenting.
" Hendingo,			
" Ongonge,	"	"	Doedoet.
" Aloe,	"	"	Rankong.
" Ololito,	"	"	Parkietje.
" Olia,	"	"	Loeri.
" Aloeloe,	"	"	Lontrok.
" Boaboa,	"	"	Radja oedang.
" Taoemoetotoheto,			
" Peapatta,	"	"	Gagak.

Den 20sten vertrokken wij naar het kleine rijkje Limboto, ten noorden van Gorontalo gelegen. Wij werden eerst eenige palen in stoelen gedragen door een goed bebouwd land, hetwelk zeer bevolkt was; de bevolking werd onder weg geprest om ons te dragen, en wie daaraan niet speedig goedwillig voldeed, werd er met stokslagen toe genoodzaakt. Hoe gaarne ook, konden wij hertegen niets doen. Ze droegen ons echter niet lang, want er was zooveel volk op den weg, dien wij passeerden, dat men de dragers ieder oogenblik kon verwisselen. Wij kwamen aan een groot meer, waarvan men den overval naauwelijks kon zien; dit meer scheidt het rijkje Limboto van Gorontalo. Wij hadden twee uur noodig om het over te varen in een vaartuig, uit één boomstam vervaardigd, bij hen Blotto genaamd; dit vaartuig was wederom zoo rank, dat men er zich

naauwelijks in bewegen kon; het werd door zes man met pagaien door het water gedreven en wij waren er in het geheel met ons twaalfen in gezeten; men kan dus eenigzins nagaan, welke enorm dikke boomen er worden gebruikt, om van hun uitgeholden stam een dusdanig vaartuig te vervaardigen. Aan de overzijde van het meer werden wij door eenige Limbotosche hoofden ontvangen; er stonden eenige paarden voor ons gereed; ze hadden, in stede van een zadel, eene langwerpige krans van alang-alang op den rug zonder buikband of stijgbeugels, zoodat het niet zeer gemakkelijk was, om zich daarop in evenwigt te houden. Gelukkig was de reis niet ver. De koning van Limboto hield zijn verblijf in eene nieuw aangelegde negorij, niet ver van het meer gelegen, alwaar wij met een salut van eenige schoten uit koperen lilla's ontvangen werden. Wij ontmoetten den koning in eene langwerpige pendoppo, aan het einde waarvan een vijftigtal hoofden ter neder zaten, meest allen in Boeginesche kleeding, met de kris voor in de sarong, die ze bij wijze van gordel om het lijf hebben. Toen wij eenigen tijd over het een en ander met den koning, die goed Maleisch sprak, gesproken hadden, terwijl ons door drie zeer schoone meisjes koffij en gebak op een zilver schenkblad waren aangeboden, begon Z. II. op eenmaal met eene lange redevoering ons te vertellen, hoezeer hij door de Compagnie en speciaal door het bestuur van Gorontalo miskend en beledigd was; dat Bapa Compagnie hem nu noodzaakte een contract, dat onlangs gesloten was, in het fort te Gorontalo te komen teekenen; dat het den schijn had alsof hij onder den koning van Gorontalo stond en dat de Compagnie zijn Bapa niet meer was; „saja sekarang ada seperti anak ajam jang lepas dari dia poenja mai” (ik ben thans als een kuiken, dat door zijn moeder verlaten is).

Het was niet zeer aangenaam voor ons, dat de resident

ons daar niets van gezegd had, en de reden was nu blijkbaar, waarom de resident, noch de kommandant, noch iemand anders van Gorontalo ons vergezeld had. Van tijd tot tijd sprak de koning in zijne taal de rijksgroeten aan, welke dan eenparig: „ia, io, ia,” daarop antwoordden, waardoor wij veronderstelden, dat hij hun vroeg, of het niet alles waarheid was, wat hij ons gezegd had. Het scheen, dat het gouvernement zich in de laatste jaren weinig bemoeid had met het kleine rijk van Limboto en dat de koning niet te Gorontalo wilde komen, om reden hij met radja Monoarfo in vijandschap was, dien hij dan ook voor een afvallige van zijn geloof en voor iemand van slechte trouw hield. Professor Reinwardt trachtte den vorst zoo veel mogelijk gerust te stellen door hem te beloven, den gouverneur-generaal met zijne belangen bekend te zullen maken; dat hij nu een brief aan Z. Exc. zoude schrijven, doch bij zijne terugkomst op Java den gouverneur-generaal mondeling zijne grieven zoude bekend maken. Daarmede nam hij dan ook genoegen: hoe of die zaak verder is afgelopen, weet ik niet. Wij waren blijde, dat zij toen zoo vreedzaam afliep en dat de vorst ons ten eten noodigde.

Hij was een man van in de vijftig jaar, die er zeer goed uitzag en fatsoenlijke manieren had. Zijne kleeding bestond uit een zeer ouderwetschen, fluweelen met gouddraad geborduuden rok en broek en een zwart fluweel, ook met goud passement belegd mutsje op het hoofd. Over het algemeen zag er alles welvarend uit: de nieuwe negorij, die, evenals die in de Preanger op Java, met eene aloen-aloen was aangelegd, bestond nog slechts uit eenige weinige huizen, doch de uitgestrektheid van dien aanleg deed eene groote bevolking vermoeden. Nadat wij een goeden maaltijd hadden gebruikt, vertrokken wij weer te paard naar het meer en hadden een zeer aangename overtocht. Wij deden de reis nu geheel te water, doordat wij

de rivier Boni, die uit het meer loopt, tot in de negorij Gorontalo afvoeren, alwaar wij tegen den avond aankwamen. Professor Reinwardt nam het den resident zeer kwalijk, dat hij hem vooraf niets van de twist tusschen het rijk van Limboto en Gorontalo had bekend gemaakt, omdat wij daar, zonder eenige magtsvertooning, wel eens in groote ongelegenheid hadden kunnen geraken, waarvan de schuld geheel op hem (resident) zoude zijn gekomen.

Professor Reinwardt had het voornemen eenige goudmijnen in het rijk van Gorontalo te bezoeken; de radja zoude ons vergezellen, waartoe de helft van de kajuit van de brik werd afgeslut. Wij stonden onze hutten af voor de vier vrouwen, die hij onder zijn gevolg wilde medenemen, omdat de reis op zee hoogstens twee dagen zoude duren. Wij vertrokken dierhalve 's avonds den 24sten naar boord; een groot aantal praauwen zoude ons vergezellen; des nachts verlieten wij de reede en 's morgens bij ons ontwaken bespeurden wij, dat er tusschendecks wel honderd menschen van het gevolg van den koning bijeen gekropen waren: ze hadden van het donkere weer en den regen gebruik gemaakt, om door de groote poort, die open stond, aan boord te komen. Allen waren nieuwsgierig om de reis met het groote schip mede te doen. Wij bemerkten aan boord, dat de koning niet afkeerig was van de amphioenpijp; hij ontzag zich niet om op het dek met eene van zijne vrouwen naast zich daarvan gebruik te maken. Den 26sten kwamen wij voor Nagoato, tusschen twee kleine eilanden ten anker. Dit plaatsje ligt op 14' noorderbreedte en 122° 8' beoosten Greenwich, en dus 1° 7' westelijker dan Gorontalo. Het is een armoedig plaatsje, hoewel omringd van goudmijnen, dat alleen eenige levendigheid verkrijgt, als de koning zich derwaarts begeeft om goud te laten graven. Er bevindt zich in die streek weinig bevolking en de goudgravers

worden bij zulke gelegenheid, evenals nu, van Gorontalo medegenomen.

Den 28sten vertrokken wij te paard naar de goudmijnen te Talodoeijong. Wij volgden de rivier van dien naam zes uren in eene noordelijke rigting; de weg was zeer moeilijk en liep meestal door de bedding of langs de rivier, welke bezoomd was door een digt ondoordringbaar bosch, waarin de menschelijke hand nog zelden de weerklank van den bijl had doen hooren. Op sommige plaatsen moesten onze paarden tegen de groote klippen in de rivier opgehaald worden, om onzen weg alsdan weêr eenige voeten hooger in de bedding van de rivier te kunnen vervolgen. De wokka-boom staat hier in al zijne pracht. Het is eene palm, die niet op Java voorkomt, met groote waaijerbladen, bijna, doch veel grooter dan die van de lontar. Wij gebruikten die voor dekking van onze hutten en voor ons nachtleger, hetwelk wij digt bij de plaats, alwaar het goud werd gegraven, aan den oever van de rivier op sloegen. — Het goud wordt hier zelden in de erts gevonden, die de inlanders batoe papang noemen; wij vonden die niet op eene diepte van 20 voet; de rivier echter bevat veel goud, want men kon met een klapperdop geen schep zand daaruit nemen, waarin zich niet eenig stofgoud bevond. De bergen bestaan uit een grof zandgesteente, hetwelk met goud vermengd is. De goudzoekers stooten de aarde met puntige bamboezen los, welke alsdan door een val van het water wordt medegevoerd in eene lange, doch niet breede leiding, waarin eenige putten zijn gegraven, die nog 1 à 2 voet dieper dan de bodem van de leiding zijn. In die putten bezinkt het fijne zand met het goud, terwijl het drabbige water doorloopt en zich in de rivier ontlast; het zand wordt onophoudelijk uit de putten gehaald met vlakke bakken van gevlochten bamboe, bijna als een toedoeng, om vervolgens in helder water in

de rivier uitgespoeld te worden, zoodat het zuivere stofgoud overblijft, hetwelk in een klein bakje, dat onder aan de groote bak zit, bewaard wordt. Vervolgens neemt de man, die goud spoelt, wederom een nieuwen voorraad zand uit de putten, terwijl er altijd bezig blijven met de zand-aarde naar beneden te stooten; zonder een val van water van eenige voeten hoogte kan alzoo deze bewerking niet geschieden, of men moet zich vergenoegen met het zand uit de rivier te scheppen, hetwelk na evenredigheid van den arbeid, geen goud genoeg bevat. Een man kan daags, als de waterval groot is, door elkaar gerekend, twee soja's goud spoelen: een soja is $\frac{1}{12}$ reaal; het goud van Talodoeijong houdt meestal 20 karaat. — Er wordt hier nimmer zonder verlof van den koning goud gespoeld. De gravers moeten in hun eigen onderhoud voorzien en zijn verplicht al het door hen gegraven goud, voor een bepaalden prijs aan den koning te leveren, terwijl de hoofden er zich van meester maken, als er soms groote stukken goud worden gevonden. Vermits er geen geregelde landbouw bestaat, blijft de bevolking te midden van hun goud arm en ellendig.

Den volgenden dag vertrokken wij naar eene andere plaats, alwaar ook goud werd gegraven, Batoe doelang genaamd, doch meer oostwaarts van Pagueatto gelegen. De weg liep weer meestal door de bedding van de rivier Batoe doelang, omgeven van zwaar bosch. Wij kwamen aan eene plaats, alwaar men, evenals te Taladoeong, bezig was goud te spoelen. Professor Reinwardt liet aldaar een put graven, omdat de radja ons de verzekering gaf, dat men op eene zekere diepte gouderts (Batoe-papang) zoude vinden. Tot aan het vallen van den avond zaten Professor Reinwardt en de radja bij het graven van die put, zonder eenig gewenscht gevolg; er werd op 24 voet geen erts gevonden. De radja liet tot middernacht doorgraven en lag daarbij op een matje

amphioen te schuiven. Wij hadden er niet op gerekend om hier te overnachten en bereidden dierhalve ons nachtverblijf in eene kleine pondok, waarin wij na een sober avondmaal op een bed van wokka-bladeren overheerlijk sliepen. Er is te Batoe-doelang meer goud dan te Talodoe-ijong, doch dat van eerstgenoemde plaats houdt slechts 16 kt. gehalte. Westelijk van deze plaats, vindt men langs de rivier Ilontoe veel sago-boomen. Het hoofdvoedsel van de bevolking bestaat echter hier, evenals te Gorontalo, uit djagong. Wij zagen in het binnenland hoegenaamd geene bevolking, en de kultuur bepaalde zich daar tot eenige tuintjes van djagong en aardvruchten rondom de negorij Pagueatto. In het terugkeeren van Batoe-doelang onderonden wij veel moeilijkheid, speciaal bij het passeren van de Potango. Deze weg was zoo moeilijk, dat wij eerst in den namiddag te Pagueatto terugkwamen.

Den 3^{den} October vertrokken wij van daar met de brik en namen onzen koers oostwaarts. Den 5^{den} waren wij voor de baai van Gorontalo, alwaar de radja Monoarfo ons verliet en in zijn vaartuig de baai binnenliep, nadat professor Reinwardt hem voor zijne gastvrijheid en goede diensten had bedankt. Wij verlieten hem met dankbare herinneringen en gaven hem ieder een klein aandenken aan ons verblijf te Gorontalo. Wij vervolgden onzen weg oostwaarts tot bij den ingang van de bogt van Tomini, alwaar wij voor een klein plaatsje, Kottaboena genaamd, ten anker kwamen. Dit land behoort onder het kleine rijkje Bolang. Men had aan professor Reinwardt verhaald, dat hier het goud als erts werd gevonden. Men bragt ons dan ook werkelijk op eenige mijlen van het strand bij een goudmijn, waarin men niet zonder gevaar naar beneden klom. De gangen waren gestut met planken en balken, doch alles was in eenen zoo verwaarloosden staat, dat wij bang waren, dat alles door de minste

trilling zoude ineenstorten. Het goud wordt hier als erts gevonden, doch is van een slecht gehalte, houdende niet meer dan 12 karaat. Men had in deze mijn sinds geruimen tijd niet gegraven. Wij vertrokken denzelfden dag weer naar boord en zagen welhaast het hooge land van Menado, alwaar wij den 10^{den} voor de negorij Kema ten anker kwamen.

Wij vonden een whaler op de reede, dien wij reeds in straat Timor hadden ontmoet. De kapitein had zijne twee dochters aan boord, zeer aardige Engelsche meisjes. Zijne reis naar de Japanse zeeën was hem slecht beloond geworden; stormen en hooge zeeën hadden hem belet te visschen. Hij was nu reeds twee jaren uit Engeland.

Kema is een net plaatsje, niet ver van den hoogen berg Klabat gelegen. Er is eene touwslagerij, alwaar voor rekening van het gouvernement van de goemoetoe (op Java indjoek genaamd), afkomstig van den arengboom, touw wordt vervaardigd.

Den volgenden dag vertrokken wij van daar in draagstoelen naar Menado, 21 paal van Kema gelegen. De weg derwaarts is zeer schoon, meestal links en regts bebouwd en de vegetatie is hier zoodanig, als men zich op Java kan denken. De Alfoeren waren vol geestdrift om ons te dragen, zoodat zonder op te houden bij elke bewoonde plaats nieuwe dragers de oude letterlijk kwamen verdringen, evenals of het dragen voor hen een groot genoegen was. Wij legden die 21 paal dan ook in eenen betrekkelijk korten tijd af. Iedere draagstoel was steeds omringd van een aantal menschen, die onder het dragen, duwen en trekken zeer aardige Alfoersche liedjes zongen. Het zoude vergeefs zijn, als men wilde ophouden, want geen mensch hoort u. Ze loopen in dulle drift met u voort.

Menado is de hoofdplaats van de residentie van dien naam, welke meestal de Minalhassa wordt genaamd. On-

der dezen laatsten naam wordt eigenlijk verstaan een verbond van de hoofden, welke de bevolking regeren; die hoofden dragen den naam van Hoekoem of wel Kapala balok, ontstaan uit de verplichting voor ieder hoofd tijdens de Compagnie, om eene zekere hoeveelheid balken te leveren. De bevolking is zeer zachtmoedig en bestaat uit een schoon ras Alfoeren, waarvan thans bijna een derde christenen is. Groote misdaden zijn hier zeer zelden. De resident vertelde ons, dat men dikwijls twintig paal ver bij hem kwam klagen, als de een den ander scheldwoorden had toegevoegd. De overgang van de Alfoeren tot het christendom is het werk van de voormalige Compagnie; wij vonden hier zendeling, noch predikant. De resident, de heer Roos, ontving ons zeer minzaam; hij woonde binnen het fort Amsterdam en gaf ons eene goede woning in de negorij, alwaar wij voor niets te zorgen hadden. Eenige dagen na onze komst kwam onze brik op de reede, die de reis door straat Lembeh gemaakt had.

Den 14^{den} vertrokken wij naar de negorij Lotta, die, alhoewel slechts zeven paal van Menado verwijderd, reeds op eene aanmerkelijke hoogte boven de zee gelegen is. Het klimaat is daar dan ook veel koeler dan te Menado en wij verheugden ons wederom eens van bergen omringd te zijn.

De weg naar Lotta is op sommige plaatsen zeer moeilijk. De Alfoersche dragers waren echter weêr vol geestdrift onder het dragen en op de plaatsen, alwaar het zeer steil was, trachtten ze den weg te verkorten door vrolijk te zingen. Het waren meestal liedjes, zinspelende op het zopi arak of de jenever van de Compagnie, als:

Zopi ha, hi, ja, jo, zopi hi, ja, jo.

Zopi kompania, ha, hi, ja, jo.

Zopi, hi, ja, jo.

Tondo y tondo, tondo y tondo.

Ari petto zopi, hi, ja, jo.

Ze zijn dan ook groote liefhebbers van drank, hetgeen ze met vele heidensche volkeren en met de negers gemeen hebben. Onder het dragen waren de Alfoeren naakt, uitgezonderd dat ze om hun midden eene dunne reep van eene soort doek hadden, die van boombast wordt gemaakt, de bruine van den boom lahendong, en de witte van de lirectakken. Als de vrouwen in het veld werken, dragen ze bij eene gewone sarong van blaauw linnen, dikwijls een mantel en kap van dezelfde stof vervaardigd, welke eene goede beschutting voor de zon is. De hoekoem of kapala-balok van Lottci was een zeer beschaafd man; wij werden daar geheel op Europeesche wijze onthaald. De hoekoem was in het laken gekleed, doch zijn zoon, een groot sterk mensch van bijna zes voet, zat met ons in zijne nationale kleeding aan tafel, dat is te zeggen alleen met de tijdakoe om het middenlijf en het overige gedeelte versierd met een aantal ringen en koralen, welke aan armen en voeten bijna tegen elkaar zaten. De ringen waren van zilver, tin en van de cachelot of spermacetic-visch gemaakt, en de koralen meestal van Europeesch fabrikaat. De Alfoeren van Menado zijn over het algemeen zeer blank; men vindt er vele mooie vrouwen; men zegt, dat het verschil van kleur in vergelijk met de overige bewoners van Celebes ontstaan is, doordien eenige eeuwen geleden te Menado eene Chinesche jonk gestrand is, waarvan de opvarenden zich met de inheemsche bevolking vermengd hebben. Wat daarvan waar is, weet ik niet, doch het onderscheid van kleur is opvallend, als men de bevolking van de noord-oostkust van Celebes vergelijkt met die van Makassar en Boni.

Den 15^{den} vertrokken wij naar de negorij Kakas-kasan; de weg is zeer bergachtig. Overal ontmoet men de schoonste vegetatie en eene zwarte tuinaarde, evenals in sommige districten van de Preanger-Regentschappen

op Java. Onder weg hadden wij een verrukkend gezigt op den vulkaan Roemagang en op den berg Lokong in het westen, terwijl wij achter ons een uitgestrekt panorama hadden over het in de vlakte gelegene Menado, tot aan de zee, welke de noord-oost-kust van Celebes bespoelt. Professor Reinwardt maakte van hier een uitstapje naar den berg Lokong, welks top 5052 rijnl. voet boven het oppervlak der zee is gelegen: van hier begaven wij ons naar de fraaije, groote negorij Tomahon, alwaar wij onder krijgshaftige spelen werden ingehaald.

Wij namen onzen intrek in het huis van den hoekoem, alwaar wij in één vertrek met de geheele Alfoersche familie op lange baleh-baleh's logeerden, welke zich links en regts van het langwerpige vertrek bevonden en waarop iedere slaappleats door gordijnen was afgeschut. De omgang van Europeanen met de Alfoeren en hunne vrouwen is veel vrijer dan die met de Javanen, en wij zagen hier ook dikwijls wat men onder de Mahomedanen nimmer ziet, namelijk des avonds bij lichte maan de mannen en vrouwen onder elkaar dansen. Ze hadden onder anderen een dans, die ze main-in-keet noemden. Een groote kring van mannen en vrouwen, met de regterhand op den schouder van den naastbij staande, draait met het regter-been naar binnen slaande en al zingende rond. De huizen waren hier bijna alle even fraai, meestal op dikke ijzerhouten steilen (waaronder er waren van eene □ voet), twaalf voet boven den grond gebouwd; de planken vloer lag op zulke zware balken, dat er hoegenaamd geene beweging of dreuning bij het loopen werd gevoeld, hetwelk anders in planken huizen meestal het geval is. Om een denkbeeld te geven van het dikke hout, dat hier gevonden wordt, teeken ik aan, dat wij aan een huis in de negorij Manies eene trap zagen, die met de leuning uit één stuk hout was vervaardigd. In de negorij Tomahon vonden wij nog vele oude graven,

bestaande uit een piédestal van eene soort van zandsteen, van binnen hol, waarin het lijk hurkende was bijgezet, en met een zwaar deksel van dezelfde steen toegemaakt. Op deze graven vonden wij zinnebeelden, die alles behalve decent waren, welke ons echter herinnerden de Hindoesche lingam, die in het museum van het Bataviaasch genootschap bewaard wordt en waaraan men een gebruik, dat hier op sommige plaatsen heerschende is, terugvindt. Het begraven in steenen potten geraakt echter langzamerhand in onbruik. Het christendom heeft reeds veel invloed uitgeoefend op vele oude gewoonten van de Alfoeren, zoodat zij zich beginnen te schamen voor hunne christen-landgenooten, die, alhoewel nog zeer gehecht aan hunne oude begrippen en instellingen, daarmede niet meer openlijk durven voor den dag komen. Tusschen de bovenbeschreven graven liepen een aantal groote varkens, die hunne schuilplaats onder de hooge huizen hebben, alwaar ze in alle soorten van vuiligheid hun voedsel vinden; het was daarom zeer gelukkig voor ons, dat er op onze dagelijksche tafel nog eene verscheidenheid van ander eten was, als het bij de Alfoeren zoo geliefkoosde varkensvleesch. Goede rijst, eijeren, kippen en vooral goede visch, met veel specerijen klaargemaakt, vergoedde ons ruimschoots het gemis van dit vleesch, waartegen wij onzen tegenzin te vergeefs trachten te overwinnen.

Van hier deden wij een interessanten togt naar den berg Roemagang; wij vonden daarop een grooten krater met een steilen rand van bazalt-gesteente; men zag beneden in dien krater nog eenige rook opgaan, en eene groote hoeveelheid goudgele zwavel blonk ons tegen.

Niettegenstaande dat wij aan professor Reinwardt afrieden om niet te veel aan zijn lust tot onderzoek toe te geven en zijn nuttig leven daardoor in gevaar te brengen, liet ZEd. zich toch aan eene rotting naar beneden in den

krater zakken, tot verwondering van de Alfoeren, die ons vergezelden. Het was een verschrikkelijk gezigt om den onbeschroomden man, staande in eene lus van de rotting, van den eenen steen op den anderen te zien afdalen en soms daar, waar de wand van den krater naar binnen liep, tusschen hemel en aarde te zien hangen. Wij waren daarom ook dankbaar, toen wij onzen beminden chef en tweeden vader gelukkig beneden zagen. Geen Alfoer, alleen zijn Portugesche bediende volgde den heer Reinwardt in dezen afgrond. Beiden kwamen gelukkig terug en nog wel beladen met eenige stukken gecristalliseerde zwavel. Professor Reinwardt had het afdalen als niet zoo gevaarlijk beschouwd. Zijne handen waren door tegen de uitstekende steenen te slingeren, geheel bebloed.

Alleen de voet van de Roemagang is begroeid; het overige gedeelte is meestal kaal en met eene zwartbruine vulkanisch asch overdekt. Sints 30 jaar was er geene eruptie geweest, doch het land rondom den berg getuigde nog, dat hier groote commotiën hadden plaats gevonden. De Roemagang is 4197 rhijnl. voet boven de zee gelegen.

Den 20sten vertrokken wij naar Tondano, de grootste negorij binnen 'slands, aan een groot meer gelegen. Vroeger stond deze negorij in het water, aan den oever van het meer, doch na eenen oorlog in 1807 heeft het gouvernement gelast naar den vasten wal te verhuizen; de naam Ton (mensch) danoe (water) ontleent daaraan zijn oorsprong. Hier bovenal vindt men die groote ijzerhouten huizen op dikke steilen gebouwd, meestal tien of twaalf voet boven den grond. Die dikke steilen zijn soms als reuzen en reuzinnen gebeeldhouwd, wier decentie veel te wenschen overlaat; zelfs de rijstblokken, die onder de huizen staan, zijn dikwijls schaamteloos uitgehouwen, terwijl de meisjes en jonge vrouwen, die er rondom staan padi te stampen, zulks onopgemerkt gadeslaan. Wij bezochten

in de nabijheid een waterval, welke uit het groote meer Tondanoe komt. Deze togt was zeer moeilijk, en men zoude die zonder de hulp van de gediensige Alfoeren niet kunnen doen; de val is zeer schoon, doch niet fraaijer dan zoo vele watervallen op Java.

Er waren hier onder de Alfoeren veel christenen; de omgang met hen was even vrij als in de overige negorijen, die wij bezocht hadden. Het discrete gebruik, dat wij van die vrijheid maakten, bragt zeker veel toe om hun vertrouwen in te boezemen. Zeer zelden kwamen Europeanen in de binnenlanden; de resident en soms de gouverneurs van Ambon en gevolg waren de eenige, die ze te zien kregen; zij hadden dan ook een zonderling denkbeeld van ons, en konden niet begrijpen, welk doel wij hadden met hunne planten en gewassen, apen, vogelen en andere dieren, ja zelfs steenen van hunne bergen mede te nemen.

Den 24sten begaven wij ons naar de negorij Kakas, aan de overzijde van het meer gelegen; men gebruikt daartoe dezelfde vaartuigen als op het meer van Limboto, blotto's genaamd; ze zijn even rank en worden door acht man door het water gedreven. Kakas is eene kleine negorij, aan den voet van een laag gebergte gelegen. Wij werden door het hoofd van deze plaats weder zeer gastvrij ontvangen; het scheen, dat de beschaving aan deze kant van het meer nog niet zoo was doorgedrongen, als wel in de negorijen, die wij vroeger bezochten. De hoekoem had onder anderen de gelofte (fosso) gedaan, bij gelegenheid dat een van zijne kinderen ziek was, dat als het van die ziekte herstelde, hij alsdan een kojang rijst zoude bewaren. Die rijst lag nu werkelijk in zijn huis in eenen grooten ronden bak van boomschors gemaakt, welke zulk eene ruimte besloeg, dat er naauwelijks plaats was om te loopen: daarbij was de rijst vol ongedierte en bijna geheel tot stof vergaan, want ze lag reeds een jaar in dezen bak.

Wij gaven den man den goeden raad, als hij wederom eene gelofte deed, liever duizend koffijboomen te planten, waarvan hij naderhand voordeel konde trekken. Men was te Kakas juist bezig met een oogstfeest; de jongens en meisjes zijn op dit feest zeer gemeenzaam met elkaâr, en overal ziet men aan lange bamboezen mannen en vrouwen en ook beesten van goemoetoe gemaakt, die daaraan op eene indecente wijze heen en weer slingeren en op de propagatie zinspelen.

Van Kakas vertrokken wij over Lingoa, Kamanga en Tonsawang naar de kleine negorij Manies, om vandaar den Goenong-Api Sapoetan te beklimmen. Langs dezen weg is het land zeer schoon en goed bebouwd. De meeste rijst werd hier nog op de primitive wijze geplant, evenals de gagah's op Java. De mannen kappen het bosch om, doch laten den verderen arbeid aan hunne vrouwen over. Men ziet dan ook meer vrouwen dan mannen in het veld. Onder eerstbedoelden waren er, die er zeer goed uitzagen en roode wangen hadden. Het is opmerkelijk, dat hier de mannen over het algemeen zeer groot, de vrouwen daarentegen zeer klein zijn.

De berg Sapoetan is een groote vulkaan, welke in dezen omstreek reeds dikwijls verwoesting heeft aangerigt. Wij hadden veel moeite om de Alfoeren te overreden ons tot aan zijn top te vergezellen. Zij zeiden, dat die door booze geesten bewoond was. Tot op eene hoogte van circa 4000 voet was de berg met zwaar bosch begroeid, waardoor een steil pad naar boven liep; want alhoewel de Alfoeren bevreesd waren voor een berg, waaraan zij vele onheilen toeschreven, scheen het toch, dat ze dien van tijd tot tijd beklommen, om zwavel uit den krater te halen. Boven het bosch is alles asch, waarin hier en daar eenige struiken groeijen. Wij kwamen op een plateau, Sempo genaamd, en hadden het gezigt op eenen hooger gelegen

top, welke op dit plateau als een zwarte kegel was gelegen en waarop hoegenaamd geene vegetatie was. Toen wij bevel gaven om hier ons kampement op te slaan, konden de Alfoeren niet begrijpen, dat zulks ons ernst was: schoorvoetende gingen ze er dan ook toe over eenige hutten op te slaan, waarin wij den nacht konden doorbrengen. Dit plateau is zeer uitgestrekt, zoodat ik den volgenden dag daarop met een Alfoer verdwaalde en niet voor des namiddags om vier uur bij onze pondokken terugkwam. Ik zag onderweg twee groote vogels; op het eerste gezicht dacht ik, dat het kalveren waren, omdat eenige struiken hen bedekten, hun kleur was wit en zwart en toen ik hen nader op een vlak terrein zag loopen, geleken ze veel op den casuaris. De Alfoeren noemden hen boeroeng sonkal; hunne eijeren, die wij naderhand te Menado zagen, waren ook zoo groot als casuaris-eijeren. Eene ligte ongesteldheid belette mij om den steilen kegel (Sapoetan) te beklimmen; ik vergezelde echter professor Reinwardt en de andere heeren tot aan zijn voet en wilde vervolgens niet langs denzelfden weg naar onze legerplaats terugkeeren, maar dit was juist oorzaak, dat ik verdwaalde. Bij mijne terugkomst vond ik den professor zeer ongerust over mijn wegblijven en was ik zeker meer vermocid, dan indien ik den togt naar den top van den Sapoetan had medegedaan. Er waren op den Sapoetan twee kraters, in een waarvan kokend water werd aangetroffen, dat in een klein meertje uitliep; beide kraters waren nog werkende en de zwarte kegel Sapoetan, die van zijn top te zien op een even zwart plateau stond, zonder eenige vegetatie, verspreidde een doodsch gezicht rondom zich en getuigde van de verschrikkelijke verwoesting, die hier eenmaal had plaats gevonden. Professor Reinwardt berekende den top op 5570 rh. voeten en de Sempo, alwaar ons kampement was, op 4744 rh. voeten boven het oppervlak der zee.

Wij zagen op deze reis, dat de Alfoeren alles eten, rotten, vleermuizen, zelfs sommige slangen niet uitgezonderd. De Alfoer, die mij vergezelde, presenteerde mij, toen wij verdwaald waren, eene rot, die hij aan een stokje, even als een sesati gebraden had; ze eten ook een viervoetig beest, koeskoes genaamd, dat veel overeenkomst heeft met den Javaanschen luiaard.

Den 28ten keerden wij terug naar Tonsawang en den 29ten over Kawankoean, Sonder, Lahendong en Tonseronson, naar Tomahon; dit waren alle schoone, groote negorijen, langs goede wegen en goed bebouwd land. Digt bij Lahendong bezochten wij een zwavel-meer en tusschen die plaats en Tonseronson eenige solphatara's. Den 30ten October kwamen wij te Menado terug.

Wij hielden ons hier tot den 13^{den} November onledig met al het verzamelde op onze binnenlandsche reis in orde te brengen. Ik teekende vele planten en bloemen, en had eene fraaije collectie vogels verzameld. Professor Reinwardt vond ook hier weder vele officiële stukken van Java om te beantwoorden. De brik ontving op nieuw eene goede lading naturalia en verliet de reede om ons in de meer westelijk gelegene baai Amoerang te wachten.

Wij verlieten derhalve den 13^{den} November Menado en vertrokken naar Tanah Wangkoe, 15 paal van daar gelegen. De weg loopt meestal langs het strand. Onder weg ontmoetten wij een troep Alfoeren, die in hun midden op eene lange bamboe het afgeslagen hoofd van een zeeroover droegen. Ze wilden dat naar Menado bij den resident brengen, doch vermits de resident bij ons was, liet hij hen naar Tanah Wangkoe terugkeeren, te meer daar professor Reinwardt verzocht dien kop te mogen hebben. Wij werden op die plaats door de Alfoeren onder krijgshafte spelen ingehaald. Er waren zeker vijfhonderd menschen, alle goed gewapend en ten strijde uitgedoscht,

die in eene martiale houding, met speer en schild in de hand, ons opwachtten op een plein, dat zich voor het huis van het hoofd van deze plaats bevond. Doch wij waren daar naauwelijks gezeten, of er kwam eene groote verwarring; alles liep door elkaar. Zulks was, omdat de troep Alfoeren met het hoofd was aangekomen, en toen het bekend werd, dat het van een zeeroover was, een ieder het wilde zien. De Alfoeren geraakten daardoor zoo vol geestdrift, dat ze naar het hoofd met hunne lange lanssen begonnen te steken. Er bleef dan ook in weinige oogenblikken niets van den zeerooverskop over; een ieder eigende er zich een stuk van toe; en hoe of de professor den resident ook bad om zijn kop in bescherming te nemen, het was niet mogelijk aan dien woesten troep eenige bevelen te geven. Het was ook te laat, want de kop bestond niet meer.

Tanah Wangkoe is eene groote negorij, waarin zich vele christenen bevinden. Den volgenden dag vertrokken wij naar Amoerang, dat in de baai van dien naam, 21 paal west van Tanah Wangkoe is gelegen. De weg daarheen loopt meestal langs het strand, en is niet zoo moeilijk als die van Menado naar Tanah Wangkoe. De baai van Amoerang is zeer groot en heeft veiliger ankerplaats dan die van Menado. Van tijd tot tijd komen hier, evenals te Menado, de orang Badjoe's. Dit nomade volk leeft geheel op zee; ze komen zelden aan den wal als om hunne onderlinge huwelijksfeesten te vieren; men heeft hen ook wel eens beschuldigd van, als de gelegenheid zich daartoe aanbiedt, niet afkeerig te zijn van zeeroof, en soms de vischvangst als voorwendzel te gebruiken om dit snoode bedrijf te bedekken, doch hunne eenvoudige en armoedige levenswijze en ongewapende vloot van kleine vaartuigen geven daartoe geen grond van vermoeden. Hunne aartsvaderlijke levenswijze, als zij aan den wal zijn, of

liever gezegd, als ze in hunne praauwen in de eene of andere baai liggen, zoude wat eenvoudigheid en braafheid betreft, aan velen tot voorbeeld kunnen strekken. Ze hebben hun eigen hoofd of radja, en zeer zelden komen zij met klagten bij het Europeesch bestuur; het schijnt, dat ze alle twist liever onderling afdoen. Men vindt bij hen dikwijls goede schildpad te koop, doch meestal van eene dunne soort, die weinig waarde heeft en waarvan men in de Molukken doosjes, onder den naam van koelit pinjoe bekend, maakt.

Amoerang is nog grooter plaats dan Tanah Wangkoe; er zijn veel christenen en het laat zich aanzien, dat de noord-oostkust van Celebes spoedig tot een voorbeeld zal strekken voor de daaraan grenzende en rondom liggende landen, te meer daar het zachtaardige gemoed der Alfoeren van de Minahassa meer in overeenstemming is met de liefdevolle leer van het christendom dan dat van de woeste Alfoeren van Ceram en Timor en van de Dajaksche bevolking van Borneo.

Den 14^{den} verlieten wij de reede van Amoerang, om door straat Makasser naar Java te zeilen. Den 16^{den} waren wij voor Boeloengan en den 20sten voor de straat, welke wij doorliepen met mistig weder en zwaren westelijken wind, die ons den 26sten in het gezigt van Poeloe Laut, een eiland digt onder de kust van Borneo aan het einde van straat Makasser gelegen, bragt. Wij peilden tegen het vallen van den avond den oostelijken hoek van Poeloe Laut, die door de mist even te zien was, doch gelukkig, dat wij bij het aanbreken van den dag nog een paar mijlen van den wal waren, want als het langer nacht was geweest, dan zouden wij regt op het land hebben geloopt. Het bleek nu, dat wij in stede van den oostelijken den westelijken hoek van Poeloe Laut hadden gepeild en bij gevolg, vermits wij het eiland ten oosten moesten

passeren, regt op het land aanliepen. Er loopt tusschen Java en Borneo een hevige stroom, die ons met de harde, westelijke winden, hoe langer hoe oostelijker bragt. Wij konden Soerabaija niet halen en kwamen eerst den 7^{den} December geheel ten oosten van Madura in het gezigt van het eiland Gilian en den 10^{den} voor kaap Sedano, den oostelijksten hoek van Java. Wij trachtten te vergeefs straat Bali in te loopen, om Banjoewangi te bereiken; de stroom voerde ons tweemaal terug, zoodat wij werden genoodzaakt om op Bezoeki aan te houden; doch onze kapitein bragt ons in stede van te Bezoeki in den modder voor Pasoeroean, en nog wel te midden van eene sero of vischfuik. Wij kwamen met volle zeilen op die modderbank, waardoor wij natuurlijk alle uit den slaap werden gewekt en op het dek kwamen. Een ferme weste wind bragt ons weer uit den modder en wij zeilden den ganschen nacht en volgenden halven dag terug, zoodat wij eerst des namiddags van den 15^{den} December voor Bezoeki ten anker kwamen. Wij hadden aan deze miszeiling te danken, dat wij den berg Lamoengan zagen branden, hetwelk ons des avonds en gedurende een gedeelte van den nacht een heerlijk schouwspel opleverde. Wij werden door den resident van IJsseldijk zeer gastvrij ontvangen.

Bezoeki is eene schoone, zeer uitgestrekte residentie, wier hoofdplaats meestal bevolkt is door Madurezen. De residentie reikt van het noorder naar het zuider strand, doch het aantal zielen is in evenredigheid van die grootte zeer gering. Wij vertrokken den 18^{den} naar Banjoewangi; overal ontmoet men groote, onbebouwde streken, die slechts op eene nijvere hand wachten om bebouwd te worden; voorbij de negorij Panaroekan verkrijgt het land een geheel ander karakter als de stranden om de west van Java. De dorre en steenachtige bergen, die tot in zee uitsteken, geven het land een geheel ander aanzien; de

weg loopt soms langs deze in de zee uitstekende klippen en is naauwelijks breed genoeg voor twee rijtuigen; meer oostelijk ziet men den berg Ringit, welke in de vorige eeuw eene zware uitbarsting heeft gehad. Hij schijnt nu geheel uitgebrand te zijn en ligt daar als een groote verbrande steenhoop met vele toppen, welks vuur zich naar de meer zuidwaarts gelegene bergen in de residentie Banjoewangi heeft overgeplaatst. Bij de rivier Tikoes verlaat men het noorder strand om door een dicht bosch den weg in eene zuidelijke rigting te vervolgen. Bij eene plaats, Batoe Dodol genaamd, ziet men voor het eerst in straat Bali en op het eiland van dien naam, van waar de weg veel beter wordt. Tot hier hadden wij dien, van de rivier Tikoes af, te paard afgelegd.

Banjoewangi ligt aan straat Bali; het plaatsje is zeer lief gelegen, doch ziet er armoedig uit. De kleeding van den regent en andere hoofden, als ook die van den gemeenen man, was veel minder dan die van de bewoners van Bezoeki en van andere residentien op Java. Er zijn hier veel banelingen, die in de gouvernements koffij-tuinen werkzaam zijn; eenige palen van de hoofdplaats vindt men den zoo beroemden Javaanschen vergiftboom, pohon oepas genaamd; wij vonden dien in het midden van eene weelderige vegetatie; het was een opgaande boom van cc. 30 voet hoogte evenals een rasamala; de sprookjes, die omtrent dien boom bestaan, dat alle plantengroei rondom hem zoude uitsterven en dat zelfs het naderen daarvan doodelijk zoude zijn, behooren tot die onwaarheden, welke vroegere reizigers maar al te dikwijls over Java opdischen. Het sap van de oepas is zelfs zonder bijmengsel van vele andere ingrediënten *geen vergift*, waardoor het sprookje nog onwaarschijnlijker wordt. Van deze plaats bragt men ons naar de ruïne van eenige Bramiensche tempels te Matjan Poetih; de overlevering zegt, dat hier in overoude

tijden eene stad heeft gestaan; de ruïne van den muur, die deze stad omsloot, is nog op vele plaatsen zichtbaar en heeft, zoo als men beweerde, een uur gaans in omtrek; op deze plaats werd nog een aardig tempeltje gevonden, van eenen grijsachtigen kalksteen gebouwd en uitmuntend in den Bramienschcn stijl gebeeldhouwd; de beelden waren er alle uitgenomen, evenals vele steenen, waardoor het in vervallen staat was en door het uiteenzetten van de wortels der boomen, die er om heen groeijen, dreigde in te storten. Er waren sporen, dat hier meer tempels hadden gestaan. De geheele plaats is ingesloten of omringd door een draak of monster van gebakken steen; de kop en de staart van den draak, welke bijna geheel onder humus en struiken verborgen was, maakte de ingang uit tot deze tempels; toen wij alles van onkruid hadden gezuiverd, zagen wij in onze verbeelding de priesters van Brama in plegtigen optogt hier ingaan! Wij maakten twee teekeningen van deze merkwaardige overblijfselen van vroegere beschaving.

Den 22sten vertrokken wij naar den berg Idjin, ten zuiden van Banjoewangi gelegen; den eersten dag kwamen wij te Letjin, alwaar de resident eene kleine pasangrahan heeft. Men had van daar een schoon gezigt op het eiland Bali, op den vulkaan Idjin en op den goenong Rauw. Den volgenden dag bragten wij het tot Ongop-Ongop, eene groote vlakte, tusschen den Idjin en goenong Ranteh gelegen; ten westen wordt zij ingesloten door de bergen Rauw, Koekoesan en een hoogen bergrug, welke noorde-lijk loopt.

Deze vlakte was geheel bedekt met asch en zwavel, afkomstig van de eruptie van 1817, welke door regen tot eene witte klei was overgegaan en veel gelijkenis had op witte zeep. Het beklimmen van dezen berg wordt daar-door zeer moeilijk, want soms is het zoo glad, dat men zonder hulp niet vooruit kan. De Idjin was voor de

laatste uitbarsting in 1817 tot op den top met zwaar bosch begroeid, hetwelk nu, zoo ver men zien kon, was verwoest; alle boomen, die zijn blijven staan en niet door het water zijn medegesleept, waren dood, en met eene witte asch overdekt, hetwelk met den witachtigen grond een volmaakt winter gezicht opleverde; de tjemara is de eenige boom, welke na de eruptie weer is ontloken; de top, alwaar zich de crater bevindt, is 6200 Rh. voet hoog, boven het oppervlak der zee, doch word door eenen anderen top beheerscht, die nog wel 1000 voet hooger is; die top en alles in het rond was met dezelfde witte, vulkanische klei overdekt, waarin hier en daar eenige zwart verbrande boomstammen uitstaken, als zoo vele herinneringen aan de verschrikkelijke verwoesting, die hier heeft plaats gevonden. De crater is met melkwit water gevuld, hetwelk op sommige plaatsen kokend opborrelde; aan den noordkant zijn vele solphatara's, waaruit een dikke zwarte rook opgaat, die van tijd tot tijd in vlam slaat; die gaten zijn nagenoeg 100 voet beneden den crater; het geheele gezicht heeft een doodsch, doch grootsch aanzien, waarbij geen vulkaan, noch in de Molukken, noch in de Preanger, alwaar de voornaamste craters door ons bezocht waren, te vergelijken is. Het water, dat zich bij de laatste eruptie uit den crater heeft ontlast, was ongelooflijk veel; het heeft geheele bosschen met zich genomen en valleijen gemaakt, waar vroeger bergen waren. Het geheele land tusschen de rivier Tikoes en Soemberwaroe is daardoor verwoest geworden, waarvan de sporen tot nu toe zichtbaar zijn. De kali Poetih, een der rivieren, die van den Idjin komen, had een melkwit water; het is echter uit den naam van deze rivier af te leiden, dat het water daarin ook voor de eruptie van 1817 reeds wit is geweest en waarschijnlijk altijd met den crater in verband heeft gestaan; ook geven de namen kali Poetih, Matjan Poetih, Litjin

en nog vele andere te kennen, dat die witte, gladde klei-aarde, die door het water van den berg wordt afgevoerd, welligt sinds eeuwen reeds bestaan heeft. De Fransche natuuronderzoeker Lecheneau de la Tour, die den Idjin in 1805 bezocht, was over dezen togt verrukt; de berg was toen nog in volle vegetatie en de crater waarschijnlijk op een ander punt gelegen, waaruit dat witte water zijn oorsprong nam. Professor Reinwardt heeft bij gelegenheid van de uitbarsting in 1817 een relaas van het bezoek op den Idjin door den heer Lecheneau de la Tour in de Bataviasche Courant doen plaats. Wij maakten nog eenige uitstapjes rondom de hoofdplaats Banjoewangi, alwaar wij overigens bij den heer resident Baumhouwer een gastvrij onthaal genoten. Wij vertrokken den 28sten naar Soemberwaroe en den volgenden dag naar Bezoeki en hielden ons daar onledig met het teekenen van eenige planten en met het verzamelen in orde te brengen, zoodat wij ons den 2^{den} Januarij 1822 wederom op reis begaven.

Den eersten dag bleven wij te Probolinggo, eene groote plaats aan den grooten weg gelegen en de hoofdplaats van het regentschap van dien naam; vroeger was de geheele residentie Bezoeki verpacht aan Chinezen, hetgeen aan haren vooruitgang niet zeer bevordelijk is geweest. Den volgenden dag vertrokken wij naar het Tengersche gebergten. Dit gebergte wordt gedeeltelijk bewoond door inlanders, die nog hun oud Hindoesch geloof aankleven; hunne huizen zijn lang en smal; de deur is altijd aan de zuidzijde op den hoek van het huis, ziende op den vulkaan Bromo, waaraan ze vruchten en gebak offeren; het vuur, dat in het midden van hunne huizen is, wordt gedurig onderhouden. Ze verbranden hunne lijken niet, zooals sommigen beweren, maar begraven die, evenals de Javanen; eenige dagen na de begrafenis verbranden ze echter een

pop ter gedachtenis van den overledene. De jongens worden ook besneden. De hooge ligging is oorzaak, dat men hier geen rijst teelt. Djagong en vele aardvruchten, waaronder aardappelen is hun gewoon voedsel en er worden vele Europesche groenten geteeld, die te Pasoeroean en Soerabaija eene goede markt vinden.

Onze instrumenten waren door den laatsten togt naar den Idjin zoodanig onsteld, dat Professor Reinwardt hier geene naauwkeurige observatiën kon nemen. De Bromo is een 'grootte vulkaan en heeft wel eenige gelijkenis op den Sapoetan van Menado; hij bestaat uit een kegel van donker bruine lava, welke op een plateau staat, geheel bedekt met vulkanisch zand en daarom de zandzee genaamd. Men zoude hem kunnen vergelijken bij een omgekeerd spits kopje in een schoteltje. Het heeft alle aanzien, dat deze vulkaan zijne grootste werking heeft gehad, doch in vroegere eeuwen een der voornaamste en meest gevreesde vulkanen van Java is geweest, waartoe zijn Hindoesche naam en de eerbied, die de rondwonende bevolking hem nog bewijzen, genoegzame aanleiding geeft; uit het huisje, dat wij bewoonden, had men een grootsch gezigt op den Bromo en de daarom gelegene, doodsche zandzee; wij lieten de kagchel, die hier stond, goed stoken, want het was des avonds geducht koud, alhoewel ons huisje (een optrekje van den resident) niet hooger dan 6000 voet boven de zee zal hebben gelegen. Wij vertrokken van hier naar Pasoeroean en werden door den resident Ellinghuizen zeer gastvrij ontvangen.

Pasocroean is eene grootte, welvarende plaats; er bestaat veel handel met den overwal van Madura; de wegen wemelen van volk, vooral de schoone, grootte postweg, die van hier naar Soerabaija loopt, en die naar het binnenland, welchen laatsten wij den 7^{den} volgden, om ons naar Malang te begeven. Het land is overal bebouwd;

hier en daar liep de weg nog door oud bosch, waarin hij door de vele regens zeer slecht was, tot aan eene plaats, alwaar hij geheel met gebakken steenen was belegd geworden; het bleek nader, dat die steenen afkomstig waren van de Bramiensche tempels te Singa Sahari, die men tot dat einde had afgebroken. Professor Reinwardt was hierover niet zeer gesticht en zulks had een gouvernementsbesluit ten gevolge, waarbij verboden werd om de steenen beelden voortaan uit de Bramiensche tempels weg te nemen of die resten van vroegere kunst af te breken; maar integendeel bevolen werd die zoo veel mogelijk te bewaren door het onkappen van boomen en struiken, welke wortels de steenen uit elkaâr werken. Wij werden door den adsistent-resident Monroe te Malang zeer beleefd ontvangen; het geheele erf van het residentiehuis stond vol Bramiensche beelden, achtereenvolgens door vroegere besturen uit de tempels van Singa Sahari overgebracht. Wij bezochten de oudheden te Mondorokko en eene put aldaar, als ook de zeer bezienswaardige tempels te Singa Sahari; een daarvan is eerst in 1820 ontdekt en door het bosch uit te kappen toegankelijk gemaakt; deze is van het Z. O. tot aan het N. W. lang 93 en breed 35 voet; aan den westkant is hij nog in goeden staat, voor zoo veel het lijstwerk betreft; de tempel is daar 17 voeten hoog, van boven geheel open, zonder te kunnen bemerken, dat er een dak op is geweest; aan de beide einden waren vertrekken, gedeeltelijk opgevuld met steenen en aarde; in dat aan de N. W. kant lag een fraai vrouwenbeeld, lang 7 voet uit trachiet gehouwen met toegevouwen handen, hebbende een bisschopsmuts op het hoofd; het geheele lichaam fraai versierd, evenals armen en voeten, met hals sieraden, armbanden en ringen; ter zijde stonden uit dezelfde steen gehouwen twee kleinere beelden van dezelfde gedaante; het hoofd van het groote beeld is gebroken en de

handen en voeten, als ook de borsten, zeer beschadigd. Overigens is het zeer kunstig gebeeldhouwd en een der fraaiste beelden van Singa-Sahari; boven op den rand van den muur van dezen tempel was nog een zittend vrouwenbeeld zonder hoofd; de corniche werd aan beide zijde gedragen door voetstukken, den linggam of priapus der Hindoes voorstellende, welk zinnebeeld der propagatie ook als basrelief op den muur van den tempel werd terug gevonden.

Z. W. van hier staan nog drie tempels, waarvan de eerste klein en vervallen is; de tweede is groot, hebbende eene lengte van 72 en eene breedte van 40 voeten; links en rechts van den tempel staan twee beelden, den stier (nandi) en den zonnwagen (soeria) voorstellende; deze zijn, evenals de tempel, zeer vervallen; men kan aan den tempel geer ingang meer vinden. De derde is bijna geheel ingestort; op enkele muren vond men echter nog zeer schoone basreliefs. Het zoude te wenschen zijn, dat deze tempels werden uitgegraven; onder de puinhopen van de twee kleine zoude men waarschijnlijk nog beelden vinden. Aan sommige beelden in den tuin van het residentie huis te Malang kan men zien, dat ze welligt eeuwen lang voorover hebben gelegen, doordien de uitstekende gedeelten door aanraking met den vochtigen grond verweerd zijn, terwijl van achteren op de vlakke kant diepe, gelijkvormige gaten of holten zijn, welke daarin klaarblijkelijk zijn ontstaan door een lek in den tempel, dat, waarschijnlijk honderde jaren lang, op dezelfde plaats zijn drop heeft doen vallen. Ter zijde van den grootsten tempel staat nog een zittend vrouwenbeeld, houdende met beide handen een rookvat, de beenen kruisselings over elkaar geslagen en met vele halssieraden bedekt. Om het hoofd heeft zij een kring (aureool), in den steen, waartegen het beeld rust, uitgehouwen; het gezigt en de voeten zijn beschadigd; dit beeld is zeer fraai.

Den 12^{den} Januarij reisden wij terug naar Pasoeroean en den 14^{den} naar Soerabaija, alwaar wij te Simpang door den resident, baron de Salis, op eene gastvrije wijze werden ontvangen en bij ZEd. onzen intrek namen.

Professor Reinwart kreeg hier eene zware ziekte, welke hem aan den rand van het graf bragt en een van de oorzaken was van zijn spoedig vertrek naar Europa. Wij vonden dus hier genoegzaam tijd, om vele schetsen en teekeningen af te werken. Want na zijne ziekte bleef de heer Reinwardt nog zoo zwak, dat er aan geen reizen kon gedacht worden. Wij maakten daarom den 18^{den} Februarij een uitstapje naar Madura.

Wij kwamen te Kamal aan wal; al dadelijk viel ons het groote verschil van land in het oog; men zoude veronderstellen, dat het eiland Madura 2 mijlen ver van Java was gelegen, daar het uit een dor kalkgebergte bestaat en veel overeenkomst met Timor heeft. Wij vonden er niet veel, dat onze aandacht trok, behalve het hof van den sulthan te Bangkalang, alwaar wij door dien vorst zeer hoffelijk en minzaam werden ontvangen; wij keerden van ons toertje na eenige dagen terug en vonden den heer Reinwardt wel, doch nog zeer zwak, hetgeen ten gevolge had, dat ZEd. van zijne verdere plannen om de binnenlanden te bezoeken moest afzien; en vermits ZEd. tevens besloot om in Mei te repatrieren, achtte hij het best in kleine, weinig vermoeijende dagreizen naar Buitenzorg terug te keeren. Wij verlieten derhalve den 25ten Februarij Soerabaija. De weg van daar tot Cheribon heeft niet veel bijzonders; hij loopt soms over een vooruitstekend hoog land, doch meestal langs de zee; het eentoonige gezigt, dat men daardoor regts heeft, wordt dubbel vergoed door de afwisseling van hooge gebergten, die men tot aan Cheribon links ziet en een schakel van vulkanen uitmaakt, die van oost naar west door geheel mid-den Java loopt.

Bij Cheribon verlaat men de zee en spoedig is men in het gebergte te midden van de Preanger-Regentschappen, wier voornaamste bergen wij in 1819 hadden beklommen; met veel genoeg ontwaarden wij van den grooten weg de plaatsen, alwaar wij zoo vele aangename dagen hadden doorgebracht, en de bergen, waarvan iedere top ons bekend was; welhaast zagen wij den Gedeh en den Salak in het noorden voor ons liggen, aan welks noordelijken voet ons verblijf Buitenzorg gelegen was. Wij bereikten spoedig de groote negorij Tjiandjoer, alwaar wij van de gastvrijheid van den resident, Jhr. van der Capellen, eenige dagen gebruik maakten en den 10^{den} Maart kwamen wij na een afwezen van meer dan een jaar in onze woning te Buitenzorg terug.

Professor Reinwardt bleef bij zijn voornemen om te repatriëren tot grooten spijt van Z. Exc. den gouverneur-generaal van der Capellen; doch zijne verzwakte gezondheid dwong ZEd. tot een spoedig vertrek. Wij begaven ons derhalve in het begin van Mei naar Batavia en van daar naar Anjer, alwaar Professor Reinwardt, ons aller vriend, zich tot ons groot leedwezen den 25sten Mei 1822 aan boord begaf van de Java-Paket, kapitein Pakes, om de reis naar Nederland te aanvaarden. Wij staarden nog lang op het stipje, dat zoo veel kunde, zoo het veel braafs en goeds met zich nam! En weemoedig was denkbeeld, dat wij den braven man, onzen tweeden vader, welligt nimmer zouden terug zien!

Batavia, 1822.
